

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Els Blok, Thea Campagne, Marijke Geurten, Saskia Grotenhuis,
Thera van Oss, Riet Paasman, Jannie Poelstra, Annerieke Vos,
Jette Westerbeek

Redaktieraad

Anna Aalten, Anet Bleich, Jeanne de Bruin, Dorly Deeg,
Christien Enzing, Floor van Gelder, Hanneke de Groot,
Rina Van der Haegen, Catharina Halkes, Annemiek Hoogenboom,
Jos Knops, Aafke Komter, Barbara van Koppen, Selma Leydesdorff,
Marijke Linthorst, Heidi de Mare, Tineke de Nijs, Margo Pot,
Evelien Rijsbosch, Liesbeth Steffens, Marja Thieme, Annechien Vink,
Joke de Vries, Moniek Vroom, Marlies Vulto

Redaktiesekretariaat

Marijke Geurten
Karbouwstraat 33
6532 AW Nijmegen
Telefoon (080) 56 13 72

Uitgeverij en abonnenmentenadministratie

SUN Socialistische Uitgeverij Nijmegen
Bijleveldsingel 9
6521 AM Nijmegen
Telefoon (080) 22 17 00

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs van een abonnement bedraagt voor partikulieren f 30,— per jaargang, na het eerste nummer f 22,50, na het tweede f 15,— en na het derde f 7,50. Dit nummer kost in de losse verkoop f 12,50. Voor betaling van abonnementsgelden dient een akseptgirokaart te worden afgewacht. Abonnementen worden voor een gehele jaargang verlengd, tenzij men één maand voor het einde van de lopende jaargang schriftelijk opzegt. Nieuwe abonnementen kunnen worden opgegeven bij de abonnenmentenadministratie.

Inhoud

3	Redactioneel
7	Nieuw-Feminisme. Beeld van een conservatieve vrouwen-organisatie <i>Jette Westerbeek</i>
32	Androgynie. Een vruchtbaar alternatief? Een onbevredigende constructie? <i>Rina Van der Haegen</i>
54	Moedermavoleerlingen, 'dâ zien allemâol vrollie die van de hut af willen zien' <i>Thea Campagne</i>
71	Jong geleerd <i>Mieke Aerts</i>
78	Rendez-vous met Anna: Herkenning zonder identifikatie <i>Annechien Vink/Debora Meijers/Riet Paasman</i>
94	Vrouwen in de natuurwetenschappen. Een analyse van de discussie <i>Christien Enzing</i>
100	Diskussie vrouwenstudies <i>Marijke Geurten/Saskia Grotenhuis</i>
109	Akademische en niet-akademische vrouwen. Over theorievorming voor wie <i>Annemiek Hoogenboom/Lenie Janssen</i>
116	Kroniek
127	Gegevens over de auteurs

Redactioneel

Dit is het eerste nummer van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, een landelijk blad dat wil bijdragen aan de ontwikkeling van feministische wetenschapsbeoefening in Nederland.

De laatste jaren zijn aan de meeste universiteiten, hogescholen en (hogere) beroepsopleidingen vrouwenstudies van de grond gekomen. Steeds meer vrouwen houden zich individueel of in onderwijs- en onderzoeksgroepen daarmee bezig. Dit levert niet alleen nieuwe kennis op, maar leidt ook tot kritiek op seksistische vooronderstellingen van en vertekeningen in bestaande wetenschappelijke theorieën. Onder meer blijkt dit uit een groot aantal skripties en onderzoeksverslagen, die helaas maar al te vaak in buroladen en archiefkasten blijven liggen. Een van de doelstellingen van dit tijdschrift is de toegankelijkheid van dat materiaal te vergroten.

Om elkaar te ondersteunen bij het ontwikkelen van vrouwenstudies is er op stedelijk nivo binnen verschillende studierichtingen een vrouwenoverleg gevormd of wordt er interfakultair informatie uitgewisseld; daarnaast bestaat er binnen enkele disciplines een landelijk overleg. Desondanks blijven nog veel discussies voornamelijk beperkt tot eigen stad, discipline of werkgroep en kan het gebeuren dat diverse vrouwen(groepen) met eenzelfde onderzoek bezig zijn, zonder iets van elkaars werk af te weten. We hopen met dit tijdschrift aan die situatie iets te verbeteren door een platform te bieden voor een landelijke discussie en uitwisseling van informatie.

Het voorstel om een tijdschrift voor vrouwenstudies op te richten dateert van 1978. Enkele vrouwen namen toen het initiatief om een landelijke bijeenkomst hierover te organiseren. Het voorstel werd met veel enthousiasme ontvangen, waarna een voorbereidingsgroep aan het werk ging. Het resultaat hiervan is dit eerste nummer.

Als leidraad voor het redactionele beleid hanteren we voorlopig de volgende definitie van het begrip vrouwenstudies:

onderzoek dat een bijdrage kan leveren aan het verkrijgen van

inzicht in het ontstaan en functioneren van vrouwenonderdrukking en dat tevens aanknopingspunten biedt voor de opheffing daarvan.

Deze opvatting impliceert dat de positie van vrouwen binnen haar maatschappelijke en historische kontekst geanalyseerd en bestudeerd wordt. Dat we het bestaan van vrouwenonderdrukking als uitgangspunt nemen, betekent dat we ervan uitgaan dat vrouwenonderdrukking geen vaststaand en onveranderbaar gegeven is. Voor de ontwikkeling van vrouwenstudies vinden wij zowel het aandragen van empiries en histories materiaal als theorievorming van belang. Daarnaast brengt het doen van vrouwenstudies een discussie met zich mee over de manieren waarop onderzoeksresultaten tot stand komen, met andere woorden: een onderkenning en doorbreking van seksistische patronen in kennisverwerving en kennisoverdracht.

Een dergelijke omschrijving wil niet meer zijn dan een globale afgrenzing van het begrip vrouwenstudies, en is zeker geen keurslijf waarin elke bijdrage aan het tijdschrift zou moeten passen. We hopen dat verdedigsters van verschillende standpunten en vrouwen die in de diverse disciplines en onderwijssituaties werken elkaar in dit blad zullen ontmoeten. Wat ons betreft kan er dan ook geen sprake zijn van de exclusieve vertegenwoordiging van één standpunt.

Deze brede oriëntatie ligt eveneens ten grondslag aan de samenstelling van redactie en redaktieraad, die samen het bestuur van de Stichting Tijdschrift voor Vrouwenstudies vormen, waarin zowel vrouwen zitten van verschillende disciplines en sociale of pedagogische akademies uit diverse steden, als ook vrouwen die elders met vrouwenstudies bezig zijn. Hiermee hopen we een zo goed mogelijke uitwisseling van informatie te bewerkstelligen.

Redactie en redaktieraad bepalen gezamenlijk het beleid van het tijdschrift. Daarnaast is er een jaarlijkse lezeressen vergadering waar het gevoerde beleid ter discussie gesteld kan worden.

De redactie – die deel uitmaakt van de redaktieraad – draagt de eindverantwoordelijkheid voor het tot stand komen van de verschillende nummers; ze is daarover verantwoording verschuldigd aan de redaktieraad. Tot de taken van de redaktieraad behoort het onderhouden van contacten met diegenen die zich met vrouwenstudies bezighouden, evenals het signaleren van interessant onderzoek en belangrijke ontwikkelingen op dit gebied.

Het spreekt voor zich dat in een interdisciplinair tijdschrift de bijdragen ook toegankelijk moeten zijn voor geïnteresseerden uit verschillende vakgebieden. We streven daarom naar helder geschreven artikelen waarin onnodig vakjargon vermeden is.

We vragen ook iedereen buiten de redaktieraad om voor publikatie geschikt materiaal aan ons door te geven. We denken hierbij niet alleen aan min of meer ‘kant en klare’ artikelen, maar ook aan resultaten van eigen werkzaamheden die nog tot een artikel omgewerkt moeten worden. We hopen verder dat ook vrouwen die in de beginfase van hun studie zijn, niet zullen schromen om ons hun bijdragen te leveren. Daarnaast roepen we iedereen op ons op de hoogte te houden van kongressen, lezingen, thema- en discussiedagen en andere activiteiten voor vrouwen.

In de komende nummers willen we de volgende soorten artikelen aan bod laten komen:

- een aantal artikelen waarin *resultaten van onderzoek* beschreven worden, zowel over histories, theoreties als empiries werk;
  - beschrijvingen van *de verschillende manieren waarop vrouwen met wetenschap omgaan*. Thema's hierbij zijn bijvoorbeeld waarom de een wetenschap leuk, belangrijk of noodzakelijk vindt en de ander wetenschap vervelend, bedreigend of beperkend; of de een van een theoretiese praktijk en de ander van een onderscheid tussen theorie en praktijk spreekt;
  - *diskussies over de ontwikkeling van vrouwenstudies*. Hierbij kunnen zowel vragen over feministiese theorie, onderzoeksmethoden en onderwijsvormen als ook ervaringen met individueel of kollektief werken tot en met een beoordeling van het onderwijsbeleid van Pais wat betreft zijn ‘emancipatie-wetenschap’ aan de orde gesteld worden;
  - *korte onderzoeksverslagen*, aanzetten tot onderzoek, besprekingen en/of vergelijkingen van verschillende onderzoeken enzovoort.
- Tenslotte heeft elk nummer een *kroniek* met informatie over landelijke gebeurtenissen, (korte) kongresverslagen, recensies en een door het Internationaal Archief van de Vrouwenbeweging opgesteld overzicht van lopende onderzoeken.

We hopen dat we in dit eerste nummer een aanzet hebben gegeven tot het realiseren van onze doelstellingen.

1e Jaargang No. 8

September 1935

Zonder goed Huwelijk geen goed gezin	Vóór Huwelijksbevordering, Gezinsbescherming, Arbeidsvreugde. Tegen sexen-nivellering.	Zonder goede gezinnen geen krachtig Volk
Orgaan der Ver. van Nieuw Feministen (goedgekeurd bij Kon. Besluit 21 Oct. 1933 Staatsblad 225)		
Oplag voorloopig 1000 exemplaren Abonnement f. 1.50 p. jaar bij vooruitbetaling per postw. of giro No. 121431 Mw. L. MANSSEN, Zaandam.	Dit blad zal geregeld worden toegezonden aan alle Ministers, alle 1e en 2e Kamerleden, verschillende politieke en maatschappelijke gezaghebbers, de leden der Vereniging, onze vertegenwoordigers en leden in Ned. Indië, en aan een groot aantal doctoren, politici, predikanten, R. K. geestelijken e.a. intellectuelen en particulieren, enz.	REDACTIE: Stationsplein 142 Zaandam - Telef. 3853 Afzonderlijke nummers 10 ct.; als brief 15 ct.

Ouders leest dit samen, en met Uw groote Kinderen

De Christelijke Regeering en de Bachante.

In het kleine maar zoo geweldige boekje van den Zwitserschen professor Theophil Spoerri „Goden van dezen Tijd”, dat ik eenigen tijd gelden voor de Doopsgezinde Zondags-bode mocht recenseren, beschrijft deze machtige denker en schrijver de Dionysische (zinnelijke) religie, die op de aarde is neergedaald, die zich onttrekt aan het geestelijk principe van het „vaderlijke” (beschermende) en zich volkomen overgeeft aan de moederlijke (ontvangende) materie.

Hij schrijft o.a. (bladz. 91):

„Voor de aardsche gebondenheid aan deze Dionysische religie is niets zoo karakteristiek als de overwegende invloed, die het vrouwelijke erin heeft.

Bachus (Dionysos) is in de eerste plaats de god der vrouwen. Geen andere god heeft haar geslacht met zoo'n onweerstaanbaar geweld buiten zichzelf gebracht, geen ander de vervoering waartoe zij in staat is, tot zulk een hoogte opgedreven, geen ander in haar een zoo geestdriftige aanhanger en verbreider gevonden, als de van alle weelden der dubbelzijdige natuur mild-omstroomde bevruchter des levens, de zinnedronkene Eros der gansche schepping.”

Aan deze woorden moesten wij denken toen wij het merkwaardige gedicht ontvingen, dat wij op de volgende pagina afdrukken:

Wij hebben eerst even gearzeld of wij dit gedicht zouden opnemen, daar de toon nu niet juist de toon is, die in ons orgaan de overheerschende mag worden. Ten slotte leek het ons toch juist om het te plaatsen, ten eerste omdat het goed is dat de Jeugd ook dóór de Jeugd onderwezen en terecht gewezen wordt, en de Jeugd heeft nu eenmaal „zijn eigen toon”, vooral de studentikooze.

Daarenboven verheugt het ons dat wij hiermede een bewijs ontvingen van instemming met onze actie tegen de gevaarlijke afstompende invloed, welke uitgaat van de ongematigdheid van een groot aantal jonge vrouwen.

BELANGRIJK BERICHT.

Attentie a.u.b.

Gehuwde Ambtenaressen.

Een zeer merkwaardig artikel verscheen in het Orgaan van het Verbond van Nederlandsche Werkgevers 22-8-1935. Naar aanleiding van de departementale cijfers en de gepubliceerde statistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek schrijft dit blad:

Bij herhaling zijn in de afgelopen jaren bezwaren gewist tegen het in dienst zijn van gehuwde vrouwen. Het is dus logisch, dat men in deze statistiek tracht eenige gegevens te vinden over het aantal gehuwde vrouwen in Rijksdienst. Inderdaad wordt daarover in deze statistiek dan ook een staat aangetroffen.

Een eerste beschouwing van dezen staat zou tot de conclusie leiden, dat het aantal gehuwde vrouwen in Rijksdienst in 1933 slechts 158 bedroeg, hetgeen bezwaarlijk als een groot aantal kan worden aangemerkt. Bij nauwkeurige lezing van de aan den staat toegevoegde noten blijkt echter, dat deze staat niet zoo gemakkelijk te lezen is als men zou vermoeden. Wat toch is het geval.

Onder „gehuwden” worden van de vrouwelijke personen slechts die verstaan, die gehuwd geweest zijn en niet hertrouwd, m.a.w. de weduwen en gescheiden vrouwen. Alle andere gehuwde vrouwen worden als „ongehuwd” aangemerkt! Onder het aantal ongehuwde vrouwen van ruim 7000, in de statistiek vermeld, komen dus ook de gehuwde vrouwen voor, waarmede uiteraard ieder houvast over het aantal gehuwde vrouwen in Rijksdienst verloren is gegaan.

Wat nu te denken van die „73 onvervangbare gehuwde ambtenaressen” waarvan de ministerieele nota heeft gesproken? — zeldzame mystificatie, — ongehuwde ambtenaressen, die gehuwd zijn! —

Nieuw-feminisme

Beeld van een conservatieve vrouwenorganisatie¹

INLEIDING

Dit artikel over een kleine, conservatieve vrouwenorganisatie uit de jaren dertig komt voort uit een meeromvattend onderzoek naar de vrouwenbeweging in Nederland in die tijd. In dit onderzoek, het project 'Vrouwen en Fascisme', zijn van een tiental vrouwenorganisaties van zeer verschillende signatuur de standpunten bestudeerd over fascisme en over vrouwenarbeid; vooral deze onderwerpen leverden in de jaren dertig veel discussiestof op, met name in de politiek gebonden vrouwenorganisaties zoals de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwen Clubs.² Aan de hand van de stellingname tegenover deze twee tijdgebonden 'hot issues' probeerden wij een beeld te krijgen van de ideeën van de verschillende vrouwenorganisaties over de maatschappelijke positie van de vrouw. Dit artikel is een eerste poging de resultaten van het onderzoek in bredere kring onder de aandacht te brengen.

In dit artikel over de *Vereeniging voor Nieuw-Feministen* wil ik een beeld schetsen van de opvattingen die binnen deze organisatie bestonden, min of meer toegespitst op het thema vrouwenarbeid.³

1. Dit artikel vormt een bewerking van mijn onderzoeksbijdrage aan het project 'Vrouwen en Fascisme', waarin van een tiental nederlandse vrouwenorganisaties uit de jaren dertig is onderzocht hoe zij dachten over fascisme en over vrouwenarbeid. Voor de vele waardevolle gesprekken en discussies hierover ben ik met name Mieke Aerts, Tineke den Nijs, Ma Prem Sohana en Judith Vega veel dank verschuldigd. Eveneens wil ik mevr. dr. Hilda Verwey-Jonker hartelijk danken voor de door haar verstrekte aanvullende informatie, en Robert Knecht voor zijn krities commentaar op de één-na-laatste versie.

2. Het eindverslag van dit onderzoek zal binnenkort in beperkte oplage verschijnen en is dan verkrijgbaar bij de Afdeling Vrouwenstudies der FSW, Herengracht 508, Amsterdam. Het ligt overigens in de bedoeling meer deel-onderzoeken hieruit te publiceren.

3. Hiervoor baseer ik mij op de belangrijkste publikaties van de Nieuw-

Juist voor het Nieuw-Feminisme is dit een aardige invalshoek, omdat deze organisatie zich voornamelijk ten doel stelt te

‘(...) bewijzen, dat het extremistische feminisme dat de volledige maatschappelijke gelijkstelling van Man en Vrouw eischt, in gééne deele de gevoelens en wenschen vertegenwoordigt van het grootste deel der Nederlandsche vrouwelijke bevolking.’⁴

FAMKE, EEN GEWONE HUISVROUW

De Nieuw-Feministische Vereeniging is voor het overgrote deel het werk van één vrouw: *Alida Christina Veen-Brons*. Zij werd geboren in Amsterdam op 24 november 1878 als dochter van een fabrikant van waterdichte stoffen. Na 4 jaar ULO was zij op 19-jarige leeftijd als boekhoudster en korrespondente werkzaam in haar vaders zaak. 's Avonds volgde zij een opleiding boekhouden en schreef zij kleine artikelen in *De Telegraaf*. Op 27-jarige leeftijd trouwde zij met Egbert Veen Antonieszn., een zakenman die in 1928 één van de mede-oprichters was van L.J. Veen's Uitgeverij in Amsterdam en in 1936 benoemd werd tot onderdirecteur van de Verkade-fabrieken. Zij kregen vier kinderen: drie dochters en een zoon. Alida en haar man waren beiden lid van de Doopsgezinde Gemeente in de Zaanstreek en van de Liberale Staats-Partij (de Vrijheidsbond).

Onder het pseudoniem 'Famke', veelal toegelicht door de woorden 'een gewone huisvrouw', schreef zij al vanaf 1919 korte sfeer-stukjes over haar gezinsleven en haar kinderen. Het waren aardige, ietwat vermanende en verhalende stukjes, zoals die ook nu nog volop in damesbladen als *Libelle* en *Margriet* staan.⁵ Halverwege de jaren twintig begon zij aan een reeks van brochures (17 in totaal), waarin zij haar visie gaf op de haar ten zeerste verontrustende maatschappelijke ontwikkelingen en waarin ook voor het eerst de

Feministische Vereeniging, te weten het tweemaandelijks blad *Nieuw-Feminisme* (aanvankelijk getiteld *Huwelijk en Huisgezin*) dat verscheen vanaf januari 1935 tot aan de inval der Duitsers in ons land in mei 1940. Bovendien ontleen ik informatie aan de door deze Vereeniging uitgegeven brochures (zie literatuurlijst), een en ander aangevuld met gegevens uit het *persoonlijk archief* van Alida Christina Veen-Brons, dat te vinden is in het Rijksarchief Noord-Holland te Haarlem.

4. 'Ons doel bereikt', in: *Nieuw-Feminisme* (hierna: NF), januari 1938, pp. 2, 3.

5. Deze korte stukjes werden grotendeels gepubliceerd in de bladen *Zij en Morks Magazijn*, uitgegeven door Morks in Dordrecht. Het meerendeel van deze gezinstafereeltjes is gebundeld in de boeken *Het Zansch Binnenhuisje* (1927) en *Nieuw Zansch Binnenhuisje* (1929).

term 'Nieuw-Feminisme' valt. Al deze brochures werden uitgegeven door L.J. Veen's Uitgeverij te Amsterdam.

DE NIEUW-FEMINISTISCHE VEREENIGING: FAMKES KRUISTOCHT TEGEN HET FEMINISME

In haar brochures geeft Famke het begrip 'Nieuw-Feminisme' inhoud. Van enige vorm van organisatie is aanvankelijk geen sprake. Naar aanleiding van haar brochures echter wordt Famke regelmatig uitgenodigd lezingen te houden, en zij gaat daar, vanuit haar sterke gedrevenheid tot verkondiging, gretig op in. Kennelijk weet zij zo enig enthousiasme te wekken voor haar ideeën, want in diverse plaatsen ontstaan Nieuw-Feministische Centra. In 1931 wordt de *Vereeniging voor Nieuw-Feministen* opgericht, met Famke als 'leidster'; bij de oprichting zijn er in ieder geval afdelingen in Amersfoort, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Hilversum, Hoorn, Leeuwarden, Lisse, Oostburg, Wassenaar en Zaandam. Het lidmaatschap van de Vereeniging bedraagt één gulden per jaar. De werkzaamheden van de Centra blijven beperkt tot '(...) het uitdragen en bespreken van het Nieuw-Feminisme in min of meer wijderen kring'.⁶

Vanaf januari 1935 geeft de Vereeniging een blad uit onder de titel *Nieuw-Feminisme*; najaar 1935 wordt een nevenorganisatie in het leven geroepen: het *Instituut voor Belangelooze Huwelijksbemiddeling en -raadgeving*. December 1937 verzoekt Famke om opheffing van de Vereeniging, omdat zij vanwege haar leeftijd niet meer aan haar taak kan voldoen en er geen geschikte opvolgster gevonden kan worden. Bovendien acht zij het doel van de Vereeniging bereikt: Romme heeft net zijn wetsvoorstel ingediend, waarbij het aan alle gehuwde vrouwen, met uitzondering van kostwinsters, verboden wordt betaalde arbeid te verrichten. Eerder al was een wetsvoorstel aangenomen waarin bepaald werd dat de huwende ambtenares ontslagen zou worden.⁷ Beide gebeurtenissen vervullen Famke met grote vreugde. Samen met de instelling van haar instituut voor huwelijksbemiddeling vormen zij de 'twee grote suksessen' die het Vereenigingsleven afsluiten:

6. Zie Famke, *De Triomf van het Huwelijk; (de nieuwe richting in de Nederlandsche Vrouwenbeweging)*. Amsterdam (1932), p. 257.

7. W.H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van Moeder op Dochter*. Nijmegen 1972, pp. 267-282.

‘De stelling der volledige maatschappelijke gelijkberechtigtheid van Man en Vrouw is met dit alles (...) voorgoed als onhoudbaar en onlogisch bewezen.’⁸

Het blad *Nieuw-Feminisme* blijft gewoon doorgaan, evenals het huwelijksburo. Er wordt meteen een *Nieuw-Feministisch Secretariaat* opgericht, dat rond mei 1938 rechtspersoonlijkheid krijgt. De doelstellingen zijn nagenoeg dezelfde als van de Vereeniging, het werk beperkt zich echter uitsluitend tot publicistische propaganda. Bij de inval van de Duitsers in mei 1940 heft het blad zichzelf op.

DOEL VAN DE VEREENIGING

In het allereerste nummer van het blad van de (al enige tijd bestaande) Vereeniging wordt uitgebreid uiteengezet op welke beginselen zij zich baseert:

‘Het Nieuw-Feminisme is de reactie op het dogmatisch geworden feminisme, dat zich niet beperkte tot het nastreven van een gelijkwaardige positie van Man en Vrouw, maar dat het natuurlijk verschil tussen Man en Vrouw in alle maatschappelijke functies wil opheffen, hetgeen noch voor de Vrouw, noch voor de Menschheid geluk of heil brengt. Voor het *Nieuw-Feminisme* ligt het geluk en het heil der Vrouw niet hoofdzakelijk of meerendeels in het beroep of op de arbeidsmarkt, maar in het *gelouterde* Huwelijk, waarin zij maatschappelijk, geestelijk en lichamelijk haar meest natuurlijke, nuttige en gezonde bestemming vindt. Het *Nieuw-Feminisme* heeft dus het *zwaartepunt* van zijn belangstelling verplaatst van de arbeidsmarkt naar de grootere kans voor de jonge Vrouw op een *gelukkig* huwelijk.’⁹

Alle artikelen en brochures zijn *anti-feministisch* getoonzet; de inhoud van de geopperde ideeën komt hoofdzakelijk neer op verontrusting over het morele verval (de ‘sexuele nood’ in heel brede zin) dat deze vrouwen alom menen te moeten konstateren. Zij wijten dit aan de in hun ogen ‘dolgedraaide’ en ‘dogmatische’ feministen, die haar

8. ‘Ons doel bereikt’, in: NF, januari 1938, pp. 2, 3. Toch was Famke wat al te voorbarig met haar jubelkreten over de bereikte doeleinden, want in 1939 werd het wetsvoorstel van Romme door de sociaal-demokratische minister Van den Tempel weer ingetrokken. Hieraan was sinds 1935 een harde strijd voorafgegaan van zo’n twintig vrouwenorganisaties, verenigd in het Comité ter Verdediging van de Vrijheid van Arbeid voor de Vrouw.

9. *Huwelijk en Huisgezin*, 1935, nr. 1, p. 2.

aanvankelijk gerechtvaardigd gelijkheidsstreven hebben laten verworden tot een rampzalige 'sexennivelleering'.

Famke wil hier een *nieuw* feminisme tegenoverstellen, dat echter op de keper beschouwd niet veel méér gemeen heeft met de feministiese opvattingen, die in het begin van deze eeuw leefden, dan het nationaal-socialisme met het socialisme. Zelfs het algemeen vrouwenkiesrecht is iets wat Famke nauwelijks kan bekoren:

'En wanneer ooit *dit soort* kiesrecht ons vrouwen ontnomen zou worden, zou ik geen vinger, zelfs mijn pink niet uitsteken om het weer terug te krijgen. Minister Colijn heeft gelijk: het is een monstrositeit en een ramp.'¹⁰

En enige maanden later schrijft zij:

'Stem wat je man stemt. *Want*: bij zijn huwelijk neemt de Man op zich om voor zijn vrouw en kinderen te zullen zorgen, moreel maar ook materiëel, en met zijn stembiljet steunt die man dan meestal die politieke partij, waarvan hij meent dat zij hem het best daartoe in staat kan stellen.

Het lijkt me dus onlogisch, om niet te zeggen onsympathiek, en geen bewijs van vertrouwen in het inzicht van haar man, en dus geen blijk van werkelijk harmonieus huwelijksleven, wanneer de vrouw, door met háár stembiljet de stem van haar man als het ware waardeloos te maken, in ieder geval zeer te verzwakken, hem het vervullen van zijn verplichting tegenover zijn huisgezin extra moeilijk maakt.'¹¹

Op basis van de al eerder weergegeven beginselverklaring van het Nieuw-Feminisme heeft de Vereniging een tiental programmapunten geformuleerd:

1. *Verzet tegen de kunstmatig opgeschroefde nivelleering der sexen, die een rampspoed is voor de geheele samenleving.*
2. Het gelouterde, wettelijke huwelijk, waarvan Wederzijdsche Trouw en zorg voor het kind de grondslagen zijn.
3. Opvoeding voor dat huwelijk, naast opvoeding voor de maatschappelijke werkkring.
4. Volledige ontwikkelings- en arbeidsmogelijkheid voor Man en Vrouw met in acht neming der biologische differentiatie tusschen Man en Vrouw, voor die ambten en werkzaamheden, waar het algemeen belang dit noodzakelijk gebiedt.
5. Bescherming (ook de economische) van het normale gezin,

10. 'Kermesse Héroïque in de Linksche Politiek!', in: NF, 1936, nr. 11, p. 6.

11. 'De volledige gelijkstelling van Man en Vrouw in de politieke partijen', in: NF, 1936, nr. 13, p. 4.

waarvoor de Man de kostwinnende arbeid zal verrichten, en waarvoor de Vrouw thuis *allereerst* blijde haar plichten zal vervullen als gezinsmoeder; ook in dien zin, dat bij openvallende betrekkingen de gehuwde Man met gezin en de ongehuwde vrouw de voorkeur hebben boven de gehuwde Vrouw met kostwinnende echtgenoot.

6. Stichting van een Nationaal Huwelijks-Instituut (tevens bemiddelings-instituut) waaraan verbonden een bureau voor geneeskundig onderzoek vóór verloving of huwelijk. Dit instituut zal zich speciaal bezig houden met het bestudeeren van huwelijksproblemen, de bescherming van het wettelijk monogame huwelijk en de betere veiligstelling van de huwelijks-advertentie.

7. Betere algemeene sexueele voorlichting, niet alleen vóór het huwelijk, maar in alle fasen van het huwelijk; vooral aan de moeders als natuurlijke voorlichtsters van het kind. (Plaatselijke Moedercursussen of Oudercursussen).

8. Betere geboorteregeling en geboorteverdeeling, waar dit mogelijk en nuttig is, door opvoeding of eventueel medisch advies; tegen één- of twee-kindersysteem, wanneer onmaatschappelijk.

9. Grootere innige vertrouwelijkheid tusschen Moeder en kind.

10. Grootere belangstelling voor opvoedkundige problemen van de beide ouders.¹²

De middelen waarmee men deze programmapunten tracht te realiseren bestaan voornamelijk uit propaganda in woord en geschrift. Het blad *Nieuw-Feminisme* wordt, blijkens vetgedrukte mededelingen in de eerste nummers, geregeld toegezonden aan alle ministers, alle Eerste en Tweede Kamerleden, verschillende politieke en maatschappelijke gezaghebbers, de leden van de Vereeniging, ook die in Nederlands Indië, en aan een groot aantal doktoren, predikanten, politici en andere partikulieren. Aangezien de oplage 1000 stuks bedraagt, zal het aantal leden-abonnees niet overweldigend zijn geweest.

Nadat er al 17 Nieuw-Feministische brochures zijn verschenen, rolt in januari 1935 het eerste nummer van het tijdschrift van de Nieuw-Feministische Vereeniging van de personen. Aanvankelijk is het een maandblad, getiteld *Huwelijk en Huisgezin*, maar vanaf juni 1935 wordt die naam veranderd in *Nieuw-Feminisme*, aangezien er al een katholiek blad blijkt te zijn met de oorspronkelijke naam. Het verschijnt verder als een twee-maandelijks periodiek. De omvang is

12. *Huwelijk en Huisgezin*, 1935, nr. 1, p. 2.

klein: maximaal acht, meestal vier bladzijden, voor het overgrote deel door Famke volgeschreven. Leuzen als:

‘Zonder goed huwelijk, geen goed gezin.

Zonder goede gezinnen, geen krachtig volk.’

prijken steevast op de titelpagina. Ook de slogan:

‘Betere plaatsings- en promotiekansen voor Uw zoons.

Betere kans op een gelukkig huwelijk voor Uw dochters.’

komt veelvuldig terug. Het redactie-sekretariaat van het blad is – uiteraard – in handen van Famke.

HET HUWELIJSBURO

Punt zes van de programmatiese doelstellingen van de Vereeniging, de stichting van een huwelijksburo, wordt metterdaad ter hand genomen. Na lange tijd van plannen maken en twee jaar aarzelend functioneren wordt in 1935 het *Instituut voor Belangelooze Huwelijksbemiddeling en -raadgeving* officieel opgericht. Bestuursleden van de Vereeniging vormden daarbij tevens het kollege van ‘Moederlijke Raadgeefsters’ van het huwelijksinstituut, administratief bijgestaan door een sekretaresse. Financiering van dit instituut geschiedt voornamelijk door de ‘moederlijke raadgeefsters’ persoonlijk (500 gulden per persoon) en verder door een kontributie te vragen van hen, die zich inschrijven (5 gulden per jaar). De oprichting van dit instituut is één van de belangrijkste konsekwenties geweest, die men heeft getrokken uit de Nieuw-Feministische leer, waarin het gelouterde wettelijk-monogame huwelijk als dé oplossing wordt gezien voor het algemene maatschappelijke verval.

Wie komen nu als huwelijkskandidaat in aanmerking? In ieder geval geen gescheiden mensen:

‘(...) aan die mislukte levens liggen dikwijls, ja meestal helaas, vele ernstige hiaten ten grondslag, hiaten van moreelen en geestelijken aard’.¹³

Een verdere selectie vindt plaats, doordat iedere kandidaat zich moet onderwerpen aan een medies onderzoek (dermatologies, gynaecologies, psychiatries en serologies); dit om huwelijkstragedies, voortvloeiend uit ‘lichamelijke ongeschiktheid voor het huwelijk’, te voorkomen. Blijkt men onvruchtbaar te zijn, dan staat dat op zichzelf bemiddeling niet in de weg; wèl moet dit aan de potentiële partner worden meegedeeld. Geeft men daarvoor geen toestemming,

13. NF, december 1938.

dan kan men niet meer voor bemiddeling in aanmerking komen. Er wordt ook niet bemiddeld tussen mensen van verschillend geloof, ras of nationaliteit:

‘Zoo ingrijpend acht ik die betekenis voor ras-veredeling of ras-verslechtering dat ik reeds bij het eerste begin van ons werk, als het ware instinctief een zeer voorzichtige houding daarin meende te moeten aannemen.’¹⁴

Het ‘kollege van moederlijke raadgeefsters’ behoeft nog enige toelichting. Deze dames voeren persoonlijke en vertrouwelijke gesprekken met de ingeschreven kandidaten, en adviseren bovendien getrouwde mensen, die huwelijksproblemen hebben. De grote zedelijke en maatschappelijke betekenis van het huwelijk staat voorop, dus echtscheiding is alleen toegestaan wanneer er extreme dingen aan de hand zijn. Haar belangrijkste taak is echter degenen die op zoek zijn naar een geschikte huwelijkspartner, met raad en daad bij te staan.

‘(...) want de menschheid zelf en de maatschappij is té gecompliceerd geworden, dan dat het groote levensbelang van het huwelijk in zóó groote mate als tot heden het geval is, mag blijven afhangen van het toeval der gunstige ontmoeting; en op de nieuwe door ons aangegeven weg mogen wij, ja zelfs moeten wij o.i. evenzeer Gods Almacht en wijze bestiering in het menschelijk levenslot erkennen.’¹⁵

Het spreekt vanzelf, dat Famke ook één van de ‘moederlijke raadgeefsters’ is.

Ik zie het voor me: een stuk of vijf oudere vrouwen, tamelijk welgesteld en zonder veel om handen omdat de kinderen al het huis uit zijn, zitten nu ‘officiëel’ intriges uit te denken, hoofdpersonen te zoeken bij de liefdesverhalen die zij ensceneren, te koppelen dus eigenlijk. En dit in de volle overtuiging de maatschappij hiermee van de ondergang te redden...

In mei 1939 zijn de resultaten van dit alles: tien huwelijken ‘(...) tusschen keurige, pittige en degelijke mensen, zowel uit de eenvoudige burgerkringen als ook uit de kringen der meer gegoede en deftige stand (...)’. Met nadruk wordt nog vermeld dat van die huwelijken er vijf kerkelijk werden ingezegend. Interessant is het overzichtje dat Famke geeft van de beroepen van de gehuwden:

14. Aldus Famke in NF, mei 1939, p. 2.

15. NF, 1936, nr. 12, p. 2.

Mannen:

- 5 rijks- of gemeente-ambtenaren met inkomen tegen of boven 3000 gulden en recht op pensioen en weduwe-pensioen;
- 4 bedrijfsleiders van goed lopende zaken;
- 1 verlofganger;

Vrouwen:

- 3 leraressen;
- 1 verpleegster;
- 1 maatschappelijk werkster;
- 1 onderwijzeres;
- 3 kantoorhulpen;
- 1 hulp in de huishouding.¹⁶

Tien huwelijken in zes jaar tijd...; als Famke zich daar verheugd over toont, dan is dat omdat bij haar het principe meer telt dan 'de koele nuchterheid van cijfers'. Het zou geheel in haar stijl zijn om te beweren dat het geluk van één door hen samengebracht echtpaar al meer dan voldoende rechtvaardiging is voor het bestaan van het instituut.

DE NIEUW-FEMINISTISCHE OPVATTINGEN OVER DE MAATSCHAPPELIJKE POSITIE VAN DE VROUW: ... BIJ MOEDER THUIS

Om een beeld te geven van de ideeën die binnen de Vereeniging voor Nieuw-Feministen leefden over de 'plaats van de vrouw in de maatschappij', richt ik mij hoofdzakelijk op de ideeën over *vrouwen-arbeid*. We zien dan dat niet alle vrouwen recht hebben op arbeid, en bovendien dat slechts bepaalde soorten arbeid voor vrouwen geschikt worden geacht.

Het recht op arbeid

Het Nieuw-Feminisme gaat ervan uit dat man en vrouw principieel ongelijk zijn en elkaar aanvullen tot een harmonies geheel:

'(...) de échte vrouw wil den man bewonderen en tegen hem opzien; en de echte man verlangt in de vrouw zijn aanvulling,

16. NF, mei 1936.

niet zijn spiegelbeeld (...)'.

En:

‘(...) de échte vrouw, die gezond en normaal is, verlangt boven alles naar de omarming en teederheid van den man, dien zij waardeeren en liefhebben kan, omdat haar psychische gesteldheid dat noodig heeft, en omdat met het gelukkige huwelijk en het veilige moederschap haar geheele lichamelijke volgroeiing samenhangt’.¹⁷

De meest natuurlijke bestemming voor de vrouw ligt in het blijmoedig gedragen moederschap. Haar hele wezen is daarop ingesteld, dus ook haar kwaliteiten liggen op dat gebied. Dit houdt in dat het voor de gehuwde vrouwen psychologies ongewenst is om arbeid buitenshuis te verrichten. Reeds vanaf de huwelijksdag moet de jonge vrouw zich wijden aan haar taak van echtgenote en moeder. Iets mooiers kan zij zich toch ook eigenlijk niet wensen, want, zo vraagt Famke:

‘(...) is, speciaal voor de Vrouw, het wèrk, dat zij op de arbeidsmarkt vindt, subliemer dan de zorg voor haar eigen kinderen, waarvoor God haar prachtig organisme bouwde?’¹⁸

De taak van de gehuwde vrouw, van de moeder thuis, wordt door Famke van het grootste belang geacht:

‘(...) de vrouw die als blijde-opgewekt zorgende moeder het Thuis van haar man en kinderen tot een beschermende oase maakt, waar deze oudere en jongere wèrkers de zoo ontzaglijk noodige rust en verzorging en verkwikking en ontspanning kunnen vinden, die voor hen, door het jachtige, telkens moeilijker en snellere leven daarbuiten nu meer dan ooit onmisbaar zijn geworden.’¹⁹

Kortom, de *gehuwde* vrouw heeft haar taak thuis, en de arbeidsmarkt is voor haar ‘verboden terrein’, een situatie overigens die alleen door ‘ontaarde’ en ‘uitmiddelpuntige’ vrouwen niet als de meest wenselijke zal worden gezien, aldus Famke.

De *ongehuwde* vrouwen, de jonge meisjes zowel als de ouderen, hebben recht op scholing, vorming en arbeid. Hierbij geldt uiteraard dat onderwijs en werkkring zoveel mogelijk in overeenstemming moeten zijn met de vrouwelijke aanleg. Voor jonge meisjes acht

17. A.C. Veen-Brons, *Wat beoogt het Nieuw-Feminisme?* (Brochure) Den Haag 1930, pp. 4, 7.

18. Famke, *Heeft de rijpere jeugd recht op liefde?* (Brochure) Den Haag 1929, p. 11.

19. Idem, p. 31.

Famke het heel geschikt als ze een aantal jaren hulp in de huishouding zijn bij een 'degelijke, gezellige huisvrouw' als voorbereiding op haar latere taak.²⁰ Al te langdurige opleidingen zijn ongezond voor vrouwen:

'Op den Ouden Weg heeft de vrouw zich laten beplakken met haar diploma's en certificaten, totdat ze zichzelf niet meer ontdekken of begrijpen kon; tot haar jong, warm bloed stoldte onder de koude nuchterheid van cijfers en concrete kennis, en haar jong, soepel lichaam stijf en koud werd van het zitten in de banken, wat met spaarzame sport-uren niet goed te maken was. Ze begreep niet meer – in onnatuurlijke levens-verhoudingen gedrongen – dat mannen en vrouwen voor elkáár geschapen zijn, en dat het kindeke ook in háár schoot lag te wachten op de liefdeskus van háár geliefde en Man, die tot Leven wekken moest.'²¹

Al deze opvattingen komen duidelijk naar voren in de vele artikelen die Famke in het blad *Nieuw-Feminisme* wijdt aan het fulmineren tegen de gehuwde ambtenares en daarmee aan het prijzen van figuren als Marchant, De Wilde, Colijn en Romme,²² die allen op hun eigen wijze als minister of kamerlid een lans breken voor een verbod op arbeid voor de gehuwde vrouw.

In deze artikelen wordt dus breedvoerig uiteengezet dat vrouwen vanwege haar natuurlijke gesteldheid bij uitstek geschikt zijn voor huisvrouw- en moederschap. In afwachting daarvan, of als treurig surrogaat daarvoor, kunnen vrouwen zich het best bekwamen in specifiek vrouwelijke beroepen.

Naast deze principiële motivatie om arbeid voor gehuwde vrouwen te verbieden en voor ongehuwden danig in te perken, hanteert Famke veelvuldig het argument van de werkloosheid. Juist nu is het in haar ogen schandelijk dat vrouwen zoveel banen bezetten. En hier haalt zij ook flink uit naar de 'oud-feministen', die volgens haar alleen de

20. 'Fabrieks-, Kantoor-, Dienstmeisje, Hulp der Moeder', in: NF, juni 1939, pp. 1-4.

21. *De kruistocht van een ultra-feministe tegen het Nieuw-Feminisme en Famke*. (Brochure) 1933, p. 21.

22. Zie o.a. 'Minister Marchant en de Feministen', in: *Huwelijk en Huisgezin*, 1935, nr. 2, pp. 1, 2; 'Het "Alg. Handelsblad" en de Gehuwde Ambtenares', in: *Huwelijk en Huisgezin*, 1935, nr. 3, pp. 1, 2; 'Der Vrouwen Crisis Schuld', in: *Huwelijk en Huisgezin*, 1935, nr. 3, pp. 2, 3; 'Kermesse Héroïque in de Linksche Politiek', in: NF, 1936, nr. 11, pp. 1-6; 'Feminisme en Sociologie', in: NF, maart 1938, pp. 1-4; 'Voortschrijdende ontwrichting', in: NF, mei/juni 1940, pp. 1-2; de strekking van deze artikelen komt gekomprimeerder naar voren in de brochure: *De Doodendans der (ultra-)Feministen*. Amsterdam 1932.

materiële belangen van enkele vrouwen willen dienen, met voorbijzien aan het algemeen belang:

‘(...) al zou er geen enkele plaats meer overblijven, waar ’n man werk zou kunnen vinden, al zullen de werkelozen ook dagelijks met honderden en duizenden toenemen, al zou het revolutiegevaar al dreigender en dreigender worden, aangestoot door de crimineele elementen eener bevolking, die hoe langer hoe erger tot pauperisme verviel, zij, de ultra-feministen zouden doorgaan met voor de gehuwde vrouw op te eischen haar rêcht op een plaats op de arbeidsmarkt, haar volle vrijheid om te doèn wat zij wil en te lâtèn wat zij wil, ook al zou een gezin naast haar deur ondergaan in ellende en moreele ontreddering.’²³

Dat gehuwde vrouwen zich alleen als huisvrouw verdienstelijk kunnen maken en ongehuwde vrouwen zich tot welzijn van de hele maatschappij moeten beperken tot vooral de verzorgende beroepen, leidt Famke niet alleen af uit biologiese gegevens of uit de nijpende situatie op de arbeidsmarkt. Ook het algehele maatschappelijke verval, de om zich heen grijpende degeneratie van de cultuur baart haar grote zorgen en zij ziet ook hier de kinderloze, gehuwde, werkende vrouw ‘met kostwinnende echtgenoot’ als aanstichtster van het kwaad. Zij waarschuwt dan ook aan het eind van de jaren dertig voor het alom om zich heen grijpende verschijnsel van de ‘cultuurmoetheid’,

‘(...) die zich in de biologische verhoudingen van West-Europa, en ook Nederland, zoo sterk demonstreert (immunitet van en voor de sexen onderling), waardoor geen sterke drang naar huwelijkssluiting en gezinsvorming, waarvoor in de plaats verhoogde perversiteit, die onvruchtbaar is. (...) Het is daarom dat wij het wetsontwerp Romme niet alleen toejuichen, maar zelfs dwingend noodzakelijk vinden: een weekhartig toegeven tegenover enkelingen zou de ondergang van een volk kunnen beteekenen, om de gevaarlijk-aantrekkelijke suggesties die van deze gevallen uitgaat: dubbele inkomens, makkelijke huishouding, veel vrijen tijd, vooral bij de kinderloze gehuwde ambtenares. Bij deze werkneemsters, die van het geld der gemeenschap worden betaald, heeft de maatschappij niet de minste baat. *Onze maatschappij moet normale, jonge, gezonde gezinnen vormen.* Hier moet straf en sterk worden ingegrepen, uit wetenschappelijke en biologische motieven. De Regeering store zich niet voor dit ingrijpend belang aan de uitingen der

23. Famke, *Doodendans*, a.w., p. 5.

onwetenschappelijke of domme massa.’²⁴

In welke beroepen mogen nu ongetrouwde vrouwen werkzaam zijn, zonder dat dit de snelle ineenstorting van de maatschappij met zich brengt? Het is al wel duidelijk geworden dat een vrouw alleen werkzaam mag zijn in betrekkingen die de vrouwelijke aard geen geweld aandoen. Dit specifiek vrouwelijke omschrijft Famke onder meer als tederheid, haar mystieke neiging tot bescherming en verzorging van wat klein en hulpeloos is, haar mystiek verzet tegen levensvernietiging.²⁵ Het is de roeping van de vrouw om de man tot daden te inspireren. Een vrouw heeft meer kwaliteiten op het bezinnende, intuïtieve vlak, maar door deze grotere emotionaliteit is zij kwetsbaarder en heeft zij een grotere behoefte aan bescherming.

In een door Famke opgesteld lijstje van specifieke mannen- en vrouwenberoepen begint deze laatste categorie met:

‘Allereerst de bevoorrechte plaats als:

Gelukkige Huisvrouw en Blijde Gezinsmoeder.’

Verder komen dan achtereenvolgens in aanmerking: directrice meisjes-HBS, directrice Montessori-klassen, directrice meisjes-vakscholen, ambtenares bij kinder- en zedenpolitie, woning-inspektrice, pleegzuster, hulp in de huishouding, mediespecialiste voor geboortenregeling, raadgeefster bij de rechtskolleges, enzovoort.

Tot de specifiek mannelijke beroepen rekent zij alle hooggeplaatste, representatieve ambten in de politieke sfeer als minister, commissaris van de koningin enzovoort. Verder al het uitvoerend politiewerk, alle gezagsfuncties en beroepen als directeur van een gemengde middelbare school, brandweerman, stationschef enzovoort. Interessant zijn ook de beroepen, die ze voor mannen en vrouwen geschikt acht: kamerlid, hoogleraar, architect, kinderrechter en kantoorbediende.²⁶

Aan het eind van de jaren dertig is zij echter strikter in haar opvattingen over mannen- en vrouwenberoepen. In tijden van werkloosheid moet dan volgens haar al het werk dat met goed fatsoen door mannen verricht kan worden ook voor hen gereserveerd blijven. Dit geldt met name voor het kantoorwerk: alle kantoormeisjes zitten immers een jonge man in de weg,

‘(...) die in dat eenvoudig begin-stadium móét kunnen bewijzen, dat hij voor beter en moeilijker werk in staat is en welk werk hem op den juisten leeftijd een huwelijk moet kunnen mogelijk

24. ‘Feminisme en Sociologie’, in: NF, maart 1938, p. 3.

25. ‘Kentering of Vrouwenrevolutie’, in: NF, 1935, nr. 6, pp. 1-3.

26. Famke, *De Triomf van het Huwelijk*; a.w., p. 204.

maken. Deze jonge meisjes zouden èn voor zichzelf èn voor de geheele maatschappij beter doen zich als huishoudelijke hulpkrachten nuttig te maken. (...) Wij spreken hier juist van hygieenische voordeelen, omdat de kantoorarbeid voor het vrouwelijk organisme in zijn geheel minder gezond is dan de huishoudelijke arbeid.’²⁷

Heel duidelijk en fel afwijzend staat Famke tegenover de mannelijke beroepen: daar horen vrouwen zich verre van te houden. De lijn der biologiese evolutie heeft immers een voortdurende aksentuering van de verschillen tussen man en vrouw te zien gegeven! Wil men nu de vrouw gelijkschakelen aan de man (de door Famke zo gevreesde ‘sexennivelleering’), dan verworden beide geslachten:

‘Hij wordt verwijfd, degenereert. Deze mannen worden zacht en overgevoelig, onbeheerscht en emotioneel, “huishoudelijk” en verliezen initiatief en energie. Dergelijke vrouwen verliezen op den duur hare mentale verfijning, gevoeligheid, intuïtie en subtiliteit. Zij worden zelfs mannelijk van stem en gebaar.’²⁸

Vol vuur mengt Famke zich in 1936 dan ook in het debat over de openstelling van het burgemeestersambt voor vrouwen: zij wil geen vrouwelijke burgemeester, maar een lieve burgemeestersvrouw. Zij beargumenteert dat aldus:

‘(...) ook het kleinste dorp en plaatsje heeft recht op de beste mannelijke kracht, die dit zeer verantwoordelijke ambt vervullen kan. In deze tijd, waar alles op hoogspanning staat door de geweldige voortschrijding van verkeer en techniek, heeft elke plaats een krachtige mannelijke leiding noodig met wijden blik; en heeft recht te eischen dat zijn Burgemeestersambt daar niet als een sinecure wordt beschouwd en gegund aan één of andere dame, die toch bij verschillende functies mannelijke hulp en bescherming noodig zal hebben, wat schadelijk is voor het Prestige-van-het-Ambt. (...) Of forsche, autoritaire vrouwen voor het ambt geschikt zouden zijn, kan m.i. ook ontkennend worden beantwoord, daar zij meestal min of meer een psychologische en physiologische ontaarding zijn, en daarom voor dit ambt zeer zeker een flinke man met *natuurlijk*-mannelijke eigenschappen verre te verkiezen is boven een min of meer on-natuurlijke vrouw, hoe waardevol zij overigens in andere opzichten zijn

27. ‘Fabrieks-, Kantoor-, Dienstmeisje, Hulp der Moeder’, in: NF, juni 1939, pp. 1-4.

28. ‘Feminisme en geslachtsuitdooving’, in: NF, 1935, nr. 9, pp. 2, 3; Famke ontleent deze titel aan het boek *Feminism and Sex-extinction* van de biologe Arabella Kenealy, dat grote indruk op haar maakte.

kan.²⁹

Niettemin werd het burgemeestersambt wel voor vrouwen opengesteld, al zou het nog tot 1946 duren voor de eerste vrouw als zodanig werd benoemd. Ook de vrouwelijke kinderrechter kan dan bij Famke geen genade vinden. Zij verbaast zich over

‘(...) vrouwen in het algemeen en ongehuwde vrouwen in het bijzonder, wier “gemoed, verstand en ambitie” uitgaan naar het uitpluizen en vonnissen van misdrijven, (zeer vaak sexuele misdrijven) gepleegd door deze meestal door-de-wol-geverfde, dikwijls brutaal-optredende personen. Deze maatschappelijke schipbreukelingen hooren voor hun eigen bestwil mannelijk gezag tegenover zich te weten, en geen immitatie-mannelijkheid, noch vrouwelijke zachtaardigheid en teergevoeligheid. (...) Geen vrouwelijke kinderrechter. Een vrouw vonnist niet, een vrouw pleit.³⁰

Een vrouw is door haar aanleg niet zo geschikt voor beroepen die een grote verantwoordelijkheid en daadkracht vereisen, en waarbij ze tevens in aanraking kan komen met de zelfkant van de maatschappij. Een vrouw kan daarom geen gezagdraagster zijn. Gebeurt dit toch, dan verliest het ambt zijn prestige en is het goed vervullen van de daarbij behorende taken onmogelijk geworden. Vrouwen die dergelijke betrekkingen toch ambiëren, zijn ‘onnatuurlijk’, ‘uitmiddelpuntig’, een psychologische vervorming; het zou onverantwoordelijk zijn dergelijke verwrongen personen machtige posities te laten bekleden.

In de Nieuw-Feministische visie op de maatschappelijke positie van de vrouw staat het onmetelijke belang van de vrouw als ‘gezinsmoeder’ centraal. Tot heil van haarzelf en van de maatschappij als geheel komt de vrouw het best tot haar recht als moeder van een groot en gelukkig gezin.³¹ In het gelouterde en wettelijk monogame huwelijk moeten man en vrouw in wederzijdse liefde en genegenheid hun kinderen opvoeden, waarbij de vrouw de grootste taak heeft. Voor alles is het gezin hét terrein van de vrouw. Ongetrouwde vrouwen acht Famke zeer beklagenswaardig: zij missen haar levensvervulling als moeder en zijn gedoemd in haar werkkring een surrogaat-bestaan te vinden.

29. ‘Kermesse Héroïque in de Linksche Politiek’, in: NF, 1936, nr. 11, p. 2.

30. ‘Voortschrijdende ontwrichting’, in: NF, mei/juni 1940, pp. 1, 2.

31. ‘Groot’ houdt in: 4 of 5 kinderen. Famke is fel tegenstandster van de in haar woorden ‘katholieke produceer-maar-raak-leerstelling’. Die vrouwen zijn afgeleefd vóór haar veertigste en dat komt de gezinssfeer niet ten goede.

DE SOCIALE ACHTERBAN VAN HET NIEUW-FEMINISME

Wie voelden zich nu aangetrokken tot de ideeën die Famke zo energiek propageerde? Mijn indruk is dat het vooral bij vrouwen uit de kleine en gegoede middenstand is aangeslagen. Famke, zelf uit een dergelijk milieu afkomstig, heeft namelijk de hinderlijke neiging om al haar persoonlijke ervaringen te veralgemeniseren; de problemen die zij konstateert (het grote aantal meisjes uit de wat meer ontwikkelde middenstand dat ongehuwd blijft; de druk die ligt op de jonge ongehuwde man om pas te trouwen als hij een vrouw kan onderhouden; het dienstboden-tekort), evenals de beschrijvingen van haar eigen gezinsgeluk in het 'Zaansch Binnenhuisje' zijn vooral herkenbaar voor vrouwen met dezelfde sociale achtergrond. Een blik op de ledenlijsten van de Vereeniging, alsook de soort advertenties in het blad bevestigen deze indruk.³²

Deze gegoede burgervrouwen wordt door Famke een hart onder de riem gestoken. Hun minderwaardigheidsgevoel ten opzichte van akademies gevormden wordt gekompenseerd door veelvuldig te appeleren aan het gezond, prakties inzicht, aan de vrouwelijke intuïtie, de moederlijke wijsheid en instinctief gevonden waarheden. Dit gaat dan gepaard met een zich afzetten tegen wetenschappelijke analyses, waarmee de dogmatiese 'oud-feministen', '(...) het streng-wetenschappelijke, vaak eenzijdige en a-sexuele type (...)' zich onledig houden. De nieuw-feministen daarentegen zijn de vrouwen '(...) met oordeel des ondersheids, (...) het intuïtieve en daardoor véélzijdige en warm-vrouwelijke type, dat de beste waarborg vormt voor een *hartelijke* echtgenote, moeder, verpleegster, verzorgster, huishoudelijke hulpe en maatschappelijk werkster.'³³

Dat bescheidenheid niet Famkes sterkste zijde is, blijkt ook uit deze uitspraak:

'Wij gelooven daarom (...) dat de Nieuw-Feministen, intuïtief fijner besnaard en wier intelligentie méér typisch en warm vrouwelijk is, betere resultaten en gelukkiger voorbeelden van haar huwelijk zullen kunnen aantonen in den loop der jaren dan

32. Het zijn vooral vrij dure kwaliteitswinkels die in NF adverteren: Van Gelder & Co voor servies, Meyes & Höweler voor keukenuitrusting, bijv. Overigens: hoewel Famke zich in haar geschriften vooral richtte tot vrouwen, sloegen haar ideeën ook aan bij mannen, zoals mevr. Verwey-Jonker mij verzekerde. Ook hier bevestigen de ledenlijsten deze indruk: onder de leden bevonden zich veel echtparen.

33. Famke, 'Een verblijdend verschijnsel', in: *Huwelijk en Huisgezin*, 1935, nr. 3, p. 3.

onder de specifiek politiek- of intellectueel-levende vrouwen of zij, die daarvoor poseeren.’³⁴

Daarnaast benadrukt Famke voortdurend het onmetelijke belang van de moederrol, van de kleine maar superieure taak van de vrouw in het gezin:

‘Van alle taken die God over de menschen verdeelde, is er geen prachtiger en grootscher taak dan die van huisvrouw en huismoeder. En Hij heeft in zijn diepe wijsheid het uiterlijk soms prozaïsche en alledaagsche van die taak willen équivaleren door de vèrstrekkende, gróóte waarde, die Hij er aan gaf, doordat de moeder de draagster, de opvoedster en de verzorgster is van elke nieuwe generatie.’³⁵

Ondanks de warrigheid van de vaak volstrekt onlogiese redeningen konden Famkes ideeën, door het appeleren aan de warm-vrouwelijke intuïtie en door de grote waarde die zij toekent aan de taak van de huisvrouw, juist veel weerklank vinden onder de gegoede burger-vrouwen.

HET NIEUW-FEMINISME EN DE NSB

Het Nieuw-Feminisme pretendeert een neutrale beweging te zijn, die boven alle politieke partijen staat:

‘De Nieuw-Feministische Vereeniging staat immers boven alle politiek of gezindte; zelfs Fascist en Communist zouden elkaar aan de Nieuw-Feministische disch de hand kunnen reiken. Het Nieuw-Feminisme staat voor allen open, die de groote waarde vermogen te beseffen van een krachtige propaganda voor de Differentiatie tusschen Man en Vrouw op alle gebieden van het Maatschappelijk leven.’³⁶

Op grond hiervan heeft het blad *Nieuw-Feminisme* nergens een uitspraak gedaan over fascisme of nationaal-socialisme als politiek systeem. Het streven is gericht op propaganda tegen de ‘sexen-nivelleering’ en vóór het ‘gelouterde huwelijk’; alles wat daar niet

34. Famke, *De kruistocht*, a.w., p. 11.

35. Famke, *De Nieuwe taak voor het Nieuw-Feminisme*. (Brochure) 1927, pp. 5, 6.

36. Zie hiervoor *De triomf van het wanbegrip* (1933), vooral het artikel van A.A.L.F. van Dullemen (‘verkeerd uitgangspunt, geringe feitenkennis, duistere slot-conclusies’) (pp. 19-25) en van W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, ‘De sexuele nood en hoe deze te lenigen’ (pp. 86-99).

37. NF, 1936, nr. 13, p. 2.

mee te maken heeft, valt buiten het bestek van het blad. Typerend is het volgende:

‘Vrouwen hooren van de Olympische Spelen te worden uitgesloten, willen deze Spelen inderdaad Volks-gezondheid, volksverhoudingen, volkskracht en ... *cultuur* ten goede komen. *Mussolini* is hierin *Hitler* ver vooruit; er was géén vrouw onder de Italiaansche deelnemers van de Olympische Spelen van Berlijn. De dieper liggende gronden, die Mussolini daarvoor heeft, laten wij hier echter onbesproken. Een ieder behoude het volste recht daarover zijn eigen meening te hebben.’³⁸

Fascistische of nationaal-socialistische denkbelden worden in een aantal gevallen echter wél genoemd. Dit gebeurt dan veelal naar aanleiding van een brief van een lid van de Vereeniging met NSB-sympathieën, ofwel na beschuldigingen van feministiese zijde dat de Vereeniging goede kontakten met de NSB zou onderhouden. Steeds worden in een reactie daarop dan die nationaal-socialistiese ideeën naar voren gehaald, die stroken met de Nieuw-Feministische gedachtengang. Zo citeert Famke instemmend enkele stukken uit een niet nader aangeduid boekje van de NSB over de plaats van de vrouw in de maatschappij, waarin gesteld wordt dat voor de gehuwde vrouw en moeder het gezin altijd vóór gaat. Voor de ongehuwde vrouw moet er echter voldoende passende arbeid zijn. Famke besluit aldus:

‘Dit NSB-boekje toont met deze passages weer hoe alle groote bewegingen ‘vonken’ hebben van groote Goddelijke rechtvaardigheden en wijsheden, want het hierboven aangehaalde kan, ja zelfs móét elk weldenkend mensch onderschrijven, ook al is hij de grootste tegenstander van de NSB.

En als Nieuw-Feministen staan wij zoo volkomen bóven alle politiek, dat wij deze goddelijke rechtvaardigheden loyaal en dankbaar erkennen willen, in welke partij die zich ook vertoonen.’³⁹

Enige maanden later schrijft Famke in antwoord op een ingezonden brief van ‘Kameraadske’ (zo spreken NSB-vrouwen elkaar aan), dat veel ideeën van NSB en Nieuw-Feminisme weliswaar met elkaar in overeenstemming zijn, maar:

‘(...) niet alleen door een fascistische Staat kunnen deze gouden leerstellingen gediend worden en nagestreefd, maar door elke andere staatsvorm, die de vervlakkende z.g. kameraadschap

38. NF, 1936, nr. 14, p. 4.

39. NF, 1936, nr. 10, pp. 3, 4.

tusschen Man en Vrouw verwerpt en die de verhouding Man-Vrouw, die zoo uiterst subtiel is, niet in de eerste plaats vanuit een ‘politiek’ oogpunt beziet, maar vanuit een psychologisch standpunt toetst en ... weet te leiden.’⁴⁰

Meer dan eens ziet Famke zich genoodzaakt haar organisatie duidelijk van de NSB te onderscheiden:

‘Bekende Ultra-Feministen hebben zich niet ontzien het praatje uit te strooien, dat wij een soort geheime sub-afdeeling der N.S.B. zouden zijn. Wij spreken dit nu eens en voor al positief tegen. Ten overvloede deelen wij mede, dat verschillende keeren van N.S.B.-zijde contact met ons werd gezocht, en ons werd gevraagd samen te werken, maar steeds werd dit *positief door ons geweigerd*.

Wanneer in de N.S.B. dingen voorkomen die ons niet juist schijnen, dan wenschen wij de *volle vrijheid te behouden*, daarop onze kritiek te doen hooren.

Zoo critiseerden wij de houding van Hitler ten opzichte van vrouwen bij de Olympische Spelen en zoo spreken wij er nu onze grootste verwondering over uit dat in ‘Volk en Vaderland’ het geheele Haagsche zedenschandaal werd doodgezwegen, en dat hoe langer hoe minder de diepe zedelijke en practische waarden van het fijn-vrouwelijke, in V. en V. naar voren wordt gebracht, beschermd, en hoog gehouden wordt. De ónwil tegenover de Sexennivelleering is volstrekt geen ‘qualiteit’ van slechts één bevolkingsgroep, maar is ‘qualiteit’ van de béstén uit álle groepen der bevolking.’⁴¹

Typerend is dat de kritiek op de NSB voortkomt uit *morele* overwegingen. De Nieuw-Feministische opvatting over de vrouw als liefhebbende, inspirerende en afhankelijke ‘hulpe van den man’ en moeder van liefst vier of vijf kinderen strookt een heel eind met de ideeën van de NSB hierover, maar botst daarmee op het moment dat de NSB vrouwen op zedelijk gebied niet meer beschermt tegen de dubbele seksuele moraal en daarmee getuigt van een minachting voor vrouwen.

Ook al maakt Famke duidelijk, dat zij geen enkele band wenst met de NSB, toch draagt zij die beweging op een aantal punten een warm hart toe. Dat blijkt ook uit een met de hand geschreven artikel, dat ik vond in haar archief. Hierin geeft zij een zeer lovend verslag van een bijeenkomst van de NSB in hotel Bellevue te Amsterdam. Wat

40. NF, 1936, nr. 13, p. 4.

41. NF, januari 1937, pp. 1, 2.

haar op die avond bijzonder aansprak, was de gemeenschapszin:

‘Ik sprak in de pauze met verschillende aanhangers, fatsoenlijke arbeiders-typen, rustig van stem, en met dat tikje goedmoede volkshumor dat deze klasse van mannen typeert; verder met middenstanders, kleinere winkeliers, intellectueelen, ambtenaren, eenvoudige en meer welgestelden.

Het Nationaal-Socialisme “verbreedert de klassen”, dat was de opmerking die ik bij mezelf maakte. Dit reeds mag als een weldaad beschouwd worden in ons kleine land dat verscheurd en verbrokken wordt door de prediking van klasse-strijd en klasse-haat.’

Naarmate de oorlog nadert, wordt de Nieuw-Feministische houding ten opzichte van de NSB echter kritieser. Deze indruk wordt bevestigd door een fragment uit een door Famke geschreven brief, hoogstwaarschijnlijk uit 1939 of 1940⁴²:

‘Het Nationaal-Socialisme dat oorspronkelijk in theorie een verbetering beloofde van de funeste gelijkschakeling van Man en Vrouw bleek in zijn practijk ten eenenmale in gebreke te blijven, en zoo tracht het politiek-gesteund-Ultra-Feminisme door te werken en door te dringen op alle maatschappelijke en economische terreinen, schoon het reeds lang zijn “moreele standing” heeft ingeboet.

De licht-ontvlambare, onrijpe, half-volwassen mannelijke jeugd, in zijn onderbewustzijn beu van de vrouwelijke dominantie en gelijkschakelingen, liet zich gemakkelijk meeslepen in militaire avonturen; het agressieve element (typisch mannelijke eigenschap) zocht een uitweg in veroveringspolitiek en op oorlogsgebied, nu men den man overal op maatschappelijk en economisch gebied den voet dwarszet of verdringt. Het is de afschuwelijke wraak die een tot verwijving en degeneratie gedoemde mannenwereld neemt op een hem en zijn natuurlijke aandriften vijandig-geworden wereld.’

Het Nationaal-Socialisme, aanvankelijk een potentiële bondgenoot in de Nieuw-Feministische strijd, wordt vanaf ongeveer 1938 verworpen als element van een toesnellend ondergangsgevaar, als element van een rampzalig proces dat door de ‘dolgedraaide’ vrouwenbeweging zelf op gang is gebracht.

42. In persoonlijk archief A.C. Veen-Brons.

HET NIEUW-FEMINISME ALS KONSERVATIEVE IDEOLOGIE

Wanneer we met Van Heerikhuizen en Wilterdink⁴³ ervan uitgaan dat konservatisme betrekking heeft op

‘die ideologieën die een verdediging inhouden van bestaande vormen van sociale ongelijkheid, in verzet tegen een streven naar vermindering van die ongelijkheid’,

dan kunnen we het Nieuw-Feminisme typeren als een *konservatieve* ideologie van *organicismetie* aard. De kern van dit type konservatisme wordt gevormd door:

‘Het beeld van de (normale en wenselijke) samenleving als een organisch geheel, waarbinnen de individuen zich bepaald weten door hun plaats in dat geheel, waarin de verschillende groepen elk een functie hebben, waarin een krachtige, moreel en religieus onderbouwde orde heerst, waarin consensus, solidariteit en affectieve bindingen de samenleving bijeenhouden en mensen deelhebben aan gemeenschappelijke in het verleden gewortelde en slechts heel geleidelijk veranderende tradities.’⁴⁴

Famke redeneert sterk vanuit een beeld van de samenleving als zo’n organies geheel, waarvan de delen harmonieus op elkaar aansluiten en waarop de belangrijkste biologiese wetmatigheden van toepassing zijn. De bestaande maatschappelijke orde, de plaats die instituties en individuen daarin innemen, is ‘natuurlijk gegroeid’ en de daaraan inherente ongelijkheden zijn biologies bepaald.

Haar bezorgdheid geldt vooral het gevaar van biologiese degeneratie van het volk, en daarmee de dreiging van de ondergang van de hele beschaving. Dit komt ook tot uiting in haar taalgebruik; een kleine, willekeurige selectie: ‘de voortwoekerende giftige plant van het ongerechtigde liefdeleven’, ‘het vreeselijke onkruid der homo-sexualiteit’, ‘het verval van de moederkracht’ en daarmee van de hele beschaving, ‘verwording en degeneratie van de beide geslachten’, ‘verkrachting van de biologische zuiverheid’ van de samenleving door de ‘sexennivellering’, ‘afstompnd atavisme’, ‘verhoogde perversiteit’, enzovoort. Eveneens daarmee in overeenstemming is Famkes opvatting over maatschappelijke verandering: deze moet altijd in overeenstemming zijn met tempo en lijn der biologiese evolutie.

43. B. van Heerikhuizen, N. Wilterdink, ‘Conservatisme en sociologie in de jaren dertig’, in: O.J.F. Köbben e.a., *Toen en thans; de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*. Baarn 1978, p. 187.

44. Idem, p. 184.

Het geheel van sociale formaties wordt voorgesteld als een natuurlijke en bovenpersoonlijke orde, in plaats van als een histories gegroeide en veranderbare konstellatie. Dit komt onder meer tot uiting in Famkes politieke opvattingen:

- verering van het gezag; dit uit zich voornamelijk in ontzag en eerbied voor de politieke gezagsdragers, maar niet in de roep om een ‘sterke man’!;
- afkeer van de ‘onwetenschappelijke of domme massa’ en pleidooien voor een aristokraties leiderschap;⁴⁵
- het benadrukken van de noodzakelijkheid en wenselijkheid van de bestaande ongelijkheden:

‘Zij vergeten dat de ongelijkheid van soorten, standen en klassen een onmisbaar deel is van elke menselijke samenleving (maatschappij) en dat wat in de ene stand ongestraft kan geschieden, of onbelangrijk is, voor een andere stand gevaarlijk en hoogst funest kan zijn’;⁴⁶
- het benadrukken van de ‘volksgemeenschap’, de verbondenheid van alle volksgenoten ongeacht klasse, stand of inkomen;
- afkeer van de door socialisten en kommunisten ‘beleden’ klassenhaat en klassenstrijd.

Famkes opvatting over de *rol van het gezin* sluit aan bij deze ideeënwereld:

‘Het gezin is de al-bepalende grondslag van staat en maatschappij. Welvaart en cultuur van een volk staan of vallen met die van het gezin. De zorg voor het nageslacht is identiek met de zorg voor de morele en materiële mogelijkheid van gezinsvorming.’⁴⁷

Het gezin is dan ook bij uitstek de plaats waar de natuurlijke, biologies bepaalde en – niet te vergeten – door God gewilde verhouding tussen man en vrouw tot ontplooiing kan komen.

Ook de ideeën over *vrouwenarbeid*, gebaseerd op de opvatting dat man en vrouw verschillend van aard zijn en daarom ook verschillende rechten, plichten en mogelijkheden hebben, sluiten aan bij het voorafgaande. De vrouw wordt gedefiniëerd als biologies wezen, wier eigenschappen, mogelijkheden en beperkingen uiteindelijk te verklaren zijn vanuit het bezit van een baarmoeder. Het hele vrouw-zijn staat in het teken van het moederschap: zij is de draagster,

45. Met ‘aristocratisch’ bedoelt Famke: de ‘besten’, de meest geschikten en deskundigen uit de beschaafde stand, begiftigd met verantwoordelijkheidsgevoel. Zie: ‘De huisvrouwen der bourgeoisie’, in: NF, november 1939, pp. 1-4.

46. ‘De Christelijke Regeering en de Bacchante’, in: NF, 1935, pp. 1-3.

47. Famke, *De Nieuwe taak voor het Nieuw-Feminisme; een derde en laatste antwoord aan ‘de Opstandigen’*. (Brochure) 1927, pp. 31, 32.

opvoedster en verzorgster van elke nieuwe generatie.

Behalve een aantal overeenkomsten tussen Famkes ideeën en de nationaal-socialistische opvattingen over de plaats van de vrouw in de maatschappij zijn er ook belangrijke verschillen. Zo staat bijvoorbeeld in de kinderopvoeding bij Famke 'liefde' centraal, dit in tegenstelling tot de roep om tucht en discipline in NSB-kringen. In de Nieuw-Feministische opvattingen is dan ook geen plaats voor een delegatie van opvoedingstaken aan de staat. Ook de zeer rudimentaire opvattingen over oorzaken van de economische crisis en andere vormen van maatschappelijk 'verval' zijn beslist on-NSB. Nergens komt ook maar een sprankje anti-semitisme om de hoek kijken. Nee, alle ellende is vooral te wijten aan moreel verval, aan de psychologische schade die een heel volk heeft opgelopen, doordat het, tegen de lijn van de evolutie in, is doorgehouden op het pad van een aanvankelijk gerechtvaardigd vrijheidsstreven. Een streven naar een 'nieuwe orde' door radicale omverwerping van het bestaande, zo typerend voor het fascisme, is evenmin iets dat in de Nieuw-Feministische publikaties is terug te vinden; integendeel, alle verandering moet zeer geleidelijk verlopen.

Het Nieuw-Feminisme is in essentie het machteloze antwoord van een klein groepje angstige, anti-intellektuele vrouwen uit de gegoede middenklasse op de structuurcrisis en de veranderende verhoudingen, die daarmee samenhangen. Hun 'vrouwelijke intuïtie' en 'moederlijke wijsheid' brengt hen tot het inzicht dat een terugkeer naar de oude verhoudingen, waarbij de man als 'Grand Seigneur' de beschermer is van vrouw en gezin en waarbij de vrouw bescheiden op de achtergrond probeert een goede huisvrouw en een warme, koesterende, blijde moeder te zijn, de enige manier is om het voortschrijdende verval te keren.

Voor al deze ideeën vond Famke, mede tengevolge van de in Nederland zo sterke verzuiling, maar in zeer beperkte kring enige weerklank. Als stroming binnen de toenmalige vrouwenbeweging was het Nieuw-Feminisme niet van grote betekenis. De groepering die van Famke de meeste kritiek te verduren kreeg, die der feministen, grotendeels gegroepeerd in de liberale Vereniging van Vrouwen voor Gelijk Staatsburgerschap en in de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs, beschouwde de Nieuw-Feministen als een kurieus en onbetekenend groepje.⁴⁸ Dit belette hen overigens niet in 1933 een bundel artikelen uit te geven, waarin zij nu eens humoristies en ironiserend, dan weer grondig en degelijk Famkes opvattingen

48. Mededeling van mevr. Hilda Verwey-Jonker.

fundamenteel bekritiseerden.⁴⁹

De andere, merendeels konfessionele vrouwenorganisaties besteedden geen enkele aandacht aan het Nieuw-Feminisme. Hun opvattingen over vrouwenarbeid kwamen nauw overeen met die van Famke, maar er was desondanks – waarschijnlijk ten gevolge van de sterk verzuilde organisatiestructuur – geen sprake van enige onderlinge affiniteit. Men ‘preekte voor eigen parochie’.

Hoewel een kleine en in politiek opzicht onbelangrijke organisatie, is het Nieuw-Feminisme niettemin belangwekkend vanwege de specifieke en uitgesproken manier waarop een conservatieve ideologie ten aanzien van vrouwen en haar maatschappelijke positie wordt verwoord.

LITERATUUR

Van de *Nieuw-Feministische brochures* de volgende:

1. Famke, *Een derde en laatste antwoord aan de 'Opstandigen'; het probleem der ongehuwde vrouw; staan wij voor een nieuwe liefdes-ethiek?* (Toespraak) Amsterdam 1927.
2. Famke, *Heeft de rijpere jeugd recht op liefde?* Amsterdam 1929 (overdruk uit *Morks Magazijn*).
3. Famke, *Wat beoogt het Nieuw-Feminisme?* Den Haag 1930 (overdruk uit *Haagsch Maandblad*, augustus 1930).
4. Famke, *Grand Seigneur*. Dordrecht 1931 (overdruk uit *Morks Magazijn* en *Zij*, november 1931).
5. Famke, *De Doodendans der (ultra-)Feministen*. Amsterdam 1932.
6. Famke, *De kruistocht van een ultra-feministe tegen het Nieuw-Feminisme en Famke*. Dordrecht 1933 (overdruk uit *Morks Magazijn* en *Zij*, april/mei 1933).
7. Famke, *De vrouw, het werk en de werkloosheid*. Amsterdam 1934 (overdruk uit *Morks Magazijn* en *Zij*).

Andere bronnen

D.L. Daalder, *Feminisme en Nieuw-Feminisme*. Zeist 1931.

H. Jonker, 'Vrouwenbeweging en vrouwengebeweeg', in: *Kentering*, maandblad van de bond van sociaal-democratische studentenclubs, 6e jrg., nr. 4, februari 1930, pp. 54-57.

De Triomf van het wanbegrip, (Famkes beweringen), gestuit door E.J. Belinfante, D.L. Daalder, A.A.L.F. van Dulleman e.a., Haarlem 1933.

Alle jaargangen van het blad *Nieuw-Feminisme*, dat verscheen vanaf januari 1935 (toen nog *Huwelijk en Huisgezin* geheten) tot aan mei 1940, zoals aanwezig in het persoonlijk archief van A.C. Veen-Brons in het Rijksarchief Noord-Holland te Haarlem.

49. 'De triomf van het wanbegrip', 1933.

Sekundaire literatuur

B. van Heerikhuizen, N. Wilterdink, 'Conservatisme en sociologie in de jaren dertig', in: A.J.F. Köbben e.a. (red.), *Toen en thans; de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*. Baarn 1978, pp. 182-207.

Rina Van der Haegen

Androgynie

Een vruchtbaar alternatief?

Een onbevredigende theoretiese konstruktie?*

De meeste hedendaagse feministiese theoretika's propageren volgens mij, onder één of andere vorm, een androgyn mensbeeld. Vandaar mijn motivatie om te onderzoeken wat onder androgynie verstaan wordt en of in de verschillende manifestaties een lijn kan worden gebracht.

De laatste tijd genieten androgynе denkbeelden ook in Nederland een ruime verspreiding. Ik denk met name aan de recente artikelen van Maaikе Meyer in *Lesbisch Prachtboek*, in *De Groene Amsterdammer* en in *Lover*, aan de tekst van Gerdy Koremans in *Avenue* en aan de tentoonstellingen die rond dit thema opgezet worden door 'Amazone' in Amsterdam.¹

In deze tekst zal ik eerst het begrip 'androgynie' omschrijven en illustreren, om daarna deze notie te problematiseren: waar vertonen androgynе theorieën zwakke punten en tekortkomingen, welke vooronderstellingen worden gehanteerd, zijn deze houdbaar en in hoeverre kan de realisering van androgynie inderdaad een bijdrage leveren aan het uit de wereld helpen van vrouwenonderdrukking?

Mijn kanttekeningen die in het tweede deel systematies geordend zullen worden, mogen niet geïnterpreteerd worden als een afwijzen van elke feministiese theorievorming. Nagaan in hoeverre androgynе denkbeelden theoreties bevredigend zijn en in welke mate zij

* Deze tekst is een neerslag van een eerste oriënterend onderzoek Vrouwenstudies aan het Filosofisch Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen, dat eind oktober 1979 afgesloten werd.

1. Maaikе Meyer, 'Androgynie. Analyse van een tegenvoorbeeld', in: *Lesbisch Prachtboek*. Amsterdam 1979, p. 320; idem, 'Voorbij het feminisme', in: *De Groene Amsterdammer*, 28 november 1979; idem, 'De verborgen rivier van androgynie', in: *Lover*, jrg. 6, nr. 2, juni 1979, p. 57; Gerdy Koremans, 'Mannen en vrouwen bestaan niet: een nieuwe visie op de rol der seksen', in: *Avenue*, november 1979.

vrouwenbevrijdende perspectieven openen, dient gezien te worden in het kader van mijn streven om zo goed mogelijk funktionerende feministiese theorieën te ontwerpen.

DEEL I

Tegen de 'komplement-theorieën'

Om het verschijnsel androgynie te situeren vertrek ik vanuit datgene waartegen hedendaagse feministen zich verzetten bij het ontwerpen van androgynе alternatieven.

Nog steeds bevinden vrouwen zich, omdat zij vrouw zijn, in een toestand van maatschappelijke ongelijkheid en onderwaardering. Tegenover de ondergeschiktheid van vrouwen staat de bevoorrechte positie waarin mannen verkeren. Feministen ageren tegen de traditionele en huidige visie op en waardering van vrouw- en man-zijn, van vrouwelijkheid en mannelijkheid. Onderschikking (of subordinatie) van vrouwen op basis van haar biologiese konstitutie, al dan niet gekonsolideerd door theoretiese konstrukties, is onrechtvaardig en onaanvaardbaar.

Er wordt door feministiese theoretika's die androgynie voorstaan, in het bijzonder gereageerd tegen die theorieën die – verwijzend naar een vrouwelijke of mannelijke natuurlijk aard – aan vrouwen en mannen specifieke karaktertrekken, capaciteiten, interesses en gedragingen toekennen en, hierop normerend verderbouwend, korresponderende taken en verplichtingen vastleggen. Aangezien deze theorieën tewerk gaan vanuit de globale optiek dat vrouw en man elkaars komplement zijn en elkaar moeten aanvullen om een geheel te vormen, worden zij 'komplement-theorieën' genoemd – of zelfs 'natuurlijk-komplement-theorieën',² wanneer men, zoals Ann Ferguson, het substraat van het 'natuurlijk' biologies verschil wil benadrukken. De fundering van 'normaal' vrouwelijk of mannelijk gedrag wordt immers gevonden in de vrouwelijke of mannelijke 'natuur', onafhankelijk van economiese of kulturele omstandigheden en ontwikkelingen. Ik wil hier al opmerken dat de fundering van deze theorieën in een als essentie te interpreteren 'natuur', die kunstmatig losgekoppeld is van economiese en kulturele verschijnselen, voor mij problematies is. Dit probleem blijft in een andere vorm gehandhaafd

2. A. Ferguson, 'Androgyny as an ideal for human development', in: *Feminism and philosophy*. Totowa, New Jersey 1977, p. 47.

met betrekking tot androgynse alternatieven; ik zal het daar uitvoeriger behandelen.

Er zou gedacht kunnen worden dat ‘komplement-theorieën’ geen maatschappelijke ongelijkheid en onderwaardering hoeven te impliceren. Principeel gesteld misschien niet: vrouw en man zijn éven machtig en kompetent, zij het in hun respektievelijke sferen en domeinen. Maar feitelijk hebben het huishouden van de vrouw en het openbare leven van de man een heel andere status, een ander aanzien, een verschillend belang. Deze werkverdeling creëert machts- en afhankelijkheidsrelaties in het nadeel van vrouwen.

‘Komplement-theorieën’, volgens mij dus sterk doordrongen van de ondergeschiktheid van vrouwen, zijn een uitdrukking van mannenbelangen en bestendigen deze. De godsdienstige en theologiese versterking die dergelijke theorieën veelal genoten/genieten, gaven/geven hen slechts meer kracht. De islam huldigt volgens Maria Antonietta Macciocchi een ‘komplementaire’ visie op vrouwen en mannen.³ En de ‘subordinatie-leer’ die, volgens Dorry de Beijer,⁴ lange tijd de leer van de eerste christenen was, werd door Augustinus en Thomas van Aquino overgenomen, uitgewerkt en theologies gelegitimeerd.

Aangezien mannen weinig redenen hebben om hun bevoorrechte positie op te geven, zal de hardnekkigheid van theorieën waarin de ondergeschiktheid van vrouwen besloten ligt – waarvoor ‘komplement-theorieën’ exemplaries zijn – niet verwonderen. Hier wordt geraakt aan het politieke karakter van vrouwenonderdrukking.

Androgynie

Hedendaagse feministiese theoretika's die androgynie voorstaan, verwerpen de door de ‘komplementaire’ man-vrouw polariteit normatief geïmpliceerde karaktereigenschappen en rolpatronen, omdat deze steeds in het nadeel van vrouwen en in het voordeel van mannen uitvallen. Zij verdedigen daarentegen een parallelle opstelling van vrouwen en mannen, waarbij beiden individueel een totaal mens-zijn kunnen realiseren zonder de aanvulling door de

3. M.A. Macciocchi, ‘Femmes iraniennes ou marins de Cronstadt’, in: *Le Monde*, Parijs, 30 maart 1979, p. 2.

4. D. de Beijer, *Een vrouw zonder man is als een vis zonder fiets*. Een verkennend onderzoekje naar antropologische fundamente van de man-vrouw verhouding in de theologie – exkurs ter afsluiting van het derde jaars project ‘Arbeid – Bepaaldheid – Zingeving’. Nijmegen 1979, p. 4.

komplementaire helft te behoeven.

De poging om te breken met de traditioneel geldende normatieve verbinding tussen sekse en geslacht, staat in alle androgynie alternatieven voorop. Ik zal dit cruciale punt na een ontleding van de begrippen 'sekse' en 'geslacht' verder uitwerken.

'Sekse' en 'geslacht'

Verklarende en vertalende woordenboeken brengen slechts meer verwarring. Dat 'sekse' en 'geslacht' er vaak in voorgesteld worden als synoniemen is niet zo verwonderlijk gezien de achtergrond van de algemeen geldende normatieve band tussen beide categorieën.

De door Jane English gehanteerde terminologie vind ik genuanceerd en functioneel. Zij spreekt van sekserollen ('sex roles') en geslachtstrekken ('gender traits') wanneer er gerefereerd wordt aan de gedragspatronen waartoe beide seksen gesocialiseerd, aangemoedigd of gedwongen worden.⁵ Sekse wordt hier onderscheiden van sekserollen en geslachtstrekken, welke kortweg geslacht genoemd kunnen worden. Nauwkeuriger en verhelderende definities die steeds meer ingang vinden, worden aangetroffen bij Ann Oakley. ' "Sekse" ("sex") is dan een term die betrekking heeft op de biologische verschillen tussen man en vrouw: het zichtbare verschil in geslachtsorganen en de daarmee in verband staande verschillende functies bij de voortplanting. "Geslacht" ("gender") daarentegen is dan een kwestie van cultuur: het heeft betrekking op de maatschappelijke classificatie "mannelijk" en "vrouwelijk".'⁶

Theorieën die nagaan hoe biologiese vrouwen of mannen onder maatschappelijke dwang, het traditioneel ermee geassocieerde vrouwelijke of mannelijke geslachtsstereotype *leren*, kunnen sekse-socialisatietheorieën genoemd worden. Zij worden krachtig samengevat door de centrale zin uit Simone de Beauvoirs *De tweede sekse*: 'Je komt niet ter wereld als vrouw, je wordt vrouw'.⁷ Een

5. J. English, 'Sex roles and Gender. Introduction', in: *Feminism and Philosophy*. Totowa, New Jersey 1977, p. 39.

6. A. Oakley, *Op gelijke voet. Vermeende verschillen tussen man en vrouw*. Bloemendaal 1975, p. 13.

7. S. de Beauvoir, *De tweede sekse. Feiten, mythen en geleefde werkelijkheid*. Utrecht 1978, p. 323. Overeenkomstig het door mij gehanteerde woordgebruik zou 'vrouw' in beide gevallen 'vrouwelijk' worden. Ik spreek net zoals Ann Oakley van vrouw of man met betrekking tot de biologiese konstitutie en van vrouwelijk of mannelijk met betrekking tot het psycho-sociale geslacht.

inventarisatie van bepalende factoren die hierbij een rol spelen, zou in het kader van mijn betoog te ver voeren. Ik verwijs hiervoor naar het door Joyce Outshoorn geschreven overzichtsartikel: 'Zo vader zo zoon en van moeder op dochter'.⁸

Ik wees al op het feit dat in het algemeen geen onderscheid gemaakt wordt tussen de woorden 'seks' en 'geslacht'. Het zijn seksesocialisatietheorieën die de biologiese term 'seks' en de psychosociale term 'geslacht' zien als twee verschillende manieren om eenzelfde konkrete mens te benaderen. Zij onderzoeken de mechanismen die maken dat iemand die qua seks vrouw is, automaties tot het vrouwelijke geslacht behoort. Aldus worden androgyne idealen denkbaar, aangezien door voorstandsters van androgyne de korrespondentie tussen de categorieën 'seks' en 'geslacht' verworpen wordt.

Ann Oakley denkt in dezelfde lijn. Zij acht het aanvankelijk 'mogelijk, dat de biologie de richting aanduidt waarin het verschil gaat'. Zo spreekt zij in het begin van haar boek *Op gelijke voet* van 'enig verband tussen de biologische verschillen tussen de seksen en de parallelle verschillen in de persoonlijkheidstypen'. Verderop stelt zij dat 'seks en geslacht twee afzonderlijke entiteiten zijn' om tenslotte te beweren 'dat geslachtelijke identiteit een onafhankelijke culturele variabele is'.⁹

Ann Oakley maakt in haar boek een evolutie door die getuigt van een meer en meer loskoppelen van de categorieën 'seks' en 'geslacht'. Zij verworpt evenals voorstandsters van androgyne mensbeelden een noodwendige relatie tussen beide en konkludeert 'dat de betrekkingen tussen seks en geslacht absoluut niet echt "natuurlijk" zijn'.¹⁰

Androgyne perspectieven associëren niet langer op normatieve wijze vrouwelijkheid en mannelijkheid met respectievelijk vrouw- en man-zijn. Zij beogen zoals Shulamith Firestone het formuleert, dat 'genitale verschillen tussen menselijke wezens niet langer cultureel van belang zouden zijn'.¹¹

8. J. Outshoorn, 'Zo vader zo zoon en van moeder op dochter. Literatuur over seks-socialisatie', in: *Socialisties-Feministische Teksten 1*. Amsterdam 1978, pp. 67-93.

9. A. Oakley, a.w., resp. pp. 63, 62, 126 en 132.

10. A. Oakley, a.w., p. 150.

11. S. Firestone, *The dialectic of sex. The case for feminist revolution*. New York 1974, pp. 11, 12.

'Beide-geslachtelijkheid'

Ik zal nu nader ingaan op het aspect van de parallelle opstelling van vrouwen en mannen, zoals beoogd door androgynse perspectieven. Dit dient gezien te worden tegen de achtergrond van de twee traditioneel geldende geslachtsstereotypen in onze maatschappij: enerzijds worden door de zogenaamd natuurlijke vrouwelijke karaktereigenschappen (waaronder affektiviteit) aan vrouwen verzorgende taken en dergelijke opgelegd; anderzijds garanderen de zogenaamd natuurlijke mannelijke karaktereigenschappen (zoals redelijkheid) mannen een openbaar leven.

Terwijl het doel van emancipatie — zoals Shulamith Firestone stelt in haar schets van de geschiedenis van het Amerikaanse feminisme — zich beperkt tot het streven naar 'gelijkstelling van de sekserollen',¹² vinden voorstandsters van androgynie genoemde geslachtsstereotypen onaanvaardbaar omdat deze voor vrouwen maatschappelijke ongelijkheid en achterstelling impliceren.

Met het oog op het bereiken van maatschappelijke gelijkheid zouden vrouwen en mannen volgens hen meer op elkaar moeten lijken qua persoonlijkheid. Ieder zou een combinatie of vermenging moeten realiseren van bepaalde van de karakteristieke trekken, vaardigheden en interesses, nu geassocieerd ofwel met het vrouwelijke ofwel met het mannelijke geslacht. Geslachtstrekken die traditioneel tot het vrouwelijke óf mannelijke stereotype behoren, zouden dan door vrouwen én mannen gemeenschappelijk nagestreefd worden.

Deze 'beide-geslachtelijkheid',¹³ dit 'man(nelijk) en vrouw(elijk) zijn',¹⁴ wordt door Ann Ferguson nader ingevuld. Volgens haar zouden zowel vrouwen als mannen aktiviteit, assertiviteit en onafhankelijkheid, maar ook koestering, koöperatie of samenwerking en gevoeligheid voor menselijke emoties, moeten ontwikkelen.¹⁵ Het eventuele gevoel van tegenstrijdigheid of van uitsluiting dat deze combinatie kan oproepen, is geworteld in het geheel van de huidige maatschappelijke gewoonten en normen.

12. S. Firestone, a.w., p. 36.

13. J. Menschik, *Feminismus. Geschichte, Theorie, Praxis*. Keulen 1977, p. 60.

14. E. Boucquey, 'Choisir ou créer', in: *Les Cahiers du GRIF*, nr. 7, 'dé-, pro-, ré-crée', juni 1975, p. 21. (Ik bracht het woordgebruik in overeenstemming met het door mij gehanteerde.)

15. A. Ferguson, a.w., p. 63.

De term 'androgynie'

De voorgestane combinatie of vermenging komt ook tot uiting in het woord 'androgynie', een samenstelling van het griekse 'andr-', afkomstig van 'anēr' (man), en van 'gynē' (vrouw). In het Nederlands en overeenkomstig de door mij gehanteerde terminologie, zou dus gesproken kunnen worden van 'mannelijk- vrouwelijk- heid'.

Bij de term 'androgynie' rijzen een aantal bedenkingen. De volgorde van de samenstellende delen is vanwege de historische beladenheid en vanuit feministies perspectief bedenkelijk. De bestaande maar slechts sporadisch gebruikte omkering 'gynandrie' geeft evenmin de preciese bedoeling van androgynie visies weer. De samenstelling, in welke volgorde ook, schiet – juist vanwege de historische beladenheid – tekort om de parallelle opstelling van vrouwen en mannen zoals beoogd door androgynie perspectieven, weer te geven.

De door Van Dale gegeven omschrijvingen bevestigen de door mij gesignaleerde beperktheid van het woord 'androgynie'. Volgens de eerste definitie, namelijk 'vrouwelijke geslachtskenmerken of habitus bij een man',¹⁶ is en blijft de man het uiteindelijke referentiepunt. Wanneer 'gynandrie' op dezelfde wijze doch omgekeerd geformuleerd zou worden, is de vrouw weliswaar het referentiepunt, maar ook dit ligt niet besloten in en wordt niet beoogd door androgynie ontwerpen. De tweede definitie bij Van Dale heeft betrekking op het domein van de plantkunde en luidt: 'het voorkomen van mannelijke en vrouwelijke bloemen op dezelfde plant'.¹⁷ Deze betekenis in termen van planten-hybriden wordt volgens Janice Raymond¹⁸ in sommige woordenboeken uitgebreid tot menselijke hybriden. Dan ontstaat echter verwarring met hermafroditisme, dat door voorstanders van androgynie nooit nagestreefd wordt. Deze laatste moeilijkheid zal ik later nog verder uitwerken.

Een bepaalde interiorisering van de 'komplement-theorieën'

Androgynie ontwerpen van feministiese theoretika's keren zich tegen de traditionele korrespondentie van de vrouw-man tegenstelling of

16. Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*. 's-Gravenhage 1976, p. 165.

17. Van Dale, a.w., p. 165.

18. J. Raymond, 'The illusion of androgyny', in: *Quest. A Feminist Quarterly*, vol. 2, nr. 1, zomer 1975, p. 58.

polariteit met bepaalde naargelang de sekse toebedeelde karaktertrekken, vaardigheden en interessen. Vrouwelijkheid als uitsluitend voorkomend bij vrouwen en mannelijkheid als exclusief bij mannen, worden verworpen, maar de geslachtelijke tegenstelling wordt tot eenheid gebracht in één enkelvoudige mens. Ik meen dan ook te kunnen spreken van een bepaalde interiorisering van de ‘komplement-theorieën’. Hierbij wil ik echter de volgende nuancering maken. Elke mens wordt immers een zichzelf voldoende entiteit zodat zij of hij niet langer afhankelijk is van de komplementaire helft. Vandaar dat hedendaagse feministiese pleidooien voor androgynie niet zonder meer bestempeld kunnen worden als een konkretisering van ‘komplement-theorieën’. Dit kan wel gezegd worden van de meeste historische manifestaties van androgynie.¹⁹

Een voorbeeld daarvan is Otto Weiningers karaktertypologie. Alle mannen en vrouwen zijn volgens hem mengvormen van de twee ideale psychologische typen en dus androgyn. De meest perfecte menselijke relatie die ook geluk garandeert, wordt geschematiseerd in de volgende formule: man ($m \frac{3}{4} + v \frac{1}{4}$) + vrouw ($v \frac{3}{4} + m \frac{1}{4}$) = 1 man + 1 vrouw.²⁰ Ideaal zou dus zijn dat man en vrouw elkaar precies aanvullen, komplementeren.

Dat een dergelijke androgyne visie sterk afwijkt van die van hedendaagse feministen, behoeft geen betoog. Dit geldt volgens mij ook voor andere historische manifestaties van androgynie. In het kader van dit onderzoek naar hedendaags feminisme vond ik het daarom niet relevant de historiek van het begrip ‘androgynie’ na te trekken.

Mens-woorden

Het synthetiserend ideaal van ‘beide-geslachtelijkheid’ gaat uit van de universele waarde van bepaalde nu vrouwelijk of nu mannelijk geachte karaktertrekken en vaardigheden, die door elk individu zouden moeten nagestreefd worden. Het zou uiteindelijk de opheffing van de huidige geslachten en geslachtsverschillen tot gevolg hebben of zoals Alice Schwarzer het formuleert, ‘de vermenselijking van mannen en

19. Het is waarschijnlijk daarom dat Josef Burri het ‘androgyniemodel’ behandelt als uitweiding van het ‘polariteitsmodel’. Hetgeen door Josef Burri het polariteitsmodel genoemd wordt, duidde ik aan als ‘komplement-theorieën’. Zie D. de Beijer, a.w., p. 6.

20. Zie A. Jannik, S. Toulmin, *Het Wenen van Wittgenstein*. Meppel 1976, p. 71.

vrouwen'.²¹ Hoewel androgynie breekt met de heersende normatieve verbinding tussen sekse en geslacht, brengt zij echter een nieuwe normering in door één synthetiserend ideaal van beide-geslachtelijkheid, als universeel geldig, in het vooruitzicht te stellen. Een dergelijke normering is volgens mij inherent aan elke vorm van oppositioneel denken omdat men hierbij uiteindelijk steeds tracht de tegenstelling(en) binnen een vaststaand, niet ter discussie gesteld eenheidsperspektief te vatten. Jammer genoeg zijn de meeste feministische theoretika's zich niet bewust van het moreel dwingende karakter van het androgynie alternatief.

Het is voor mij eveneens de vraag of relaties tussen vrouwen en mannen, tussen vrouwelijkheid en mannelijkheid, alleen in de vorm van een tegenstelling gedacht kunnen worden, die men vervolgens probeert op te heffen. Ik merk dat bijvoorbeeld Hélène Cixous en Luce Irigaray²² uitgaan van verschillen, wat in elk geval een heel ander denkkader oplevert.

Tot nog toe ging ik bij de beschrijving van androgynie uit van de categorie 'geslacht'. Vanuit het begrip 'sekse' kan androgynie gekarakteriseerd worden als een niet laten doorwerken van haar of zijn sekse, als een manier van neutraliseren van sekse. Een dergelijke keuze staat diametraal tegenover de opvatting van Hélène Cixous. Zij gaat er juist van uit dat schrijven evenals andere praktijken seksueel 'gemarkt'²³ of gekleurd zijn. Zij spoort vrouwen aan het voorlopig nog haast onontgonnen terrein van een vrouwelijke praktijk van schrijven, te bewerken. Deze niet aan de wetten van de fallus ondergeschikte praktijk zal de symboliese orde die het huidige functioneren van de literaire machine beheerst, omverwerpen. Hierdoor zullen vrouwen haarzelf elders dan op de haar nu voorbehouden plaats en anders – met name in differentie – affirmeren.

Enkele androgynie varianten

Na de ideaal-typiese schets van androgynie als 'beide-geslachtelijkheid', ga ik nu in op drie androgynie varianten. De opvatting over androgynie

21. A. Schwarzer, *Het 'kleine verschil' en de grote gevolgen*. Vrouwen over zichzelf – begin van een bevrijding. Amsterdam 1977, p. 168.

22. Zie H. Cixous, 'Le rire de la méduse', in: *L'Arc*, nr. 61, *Simone de Beauvoir et la lutte des femmes*. Aix-en-Provence 1975, p. 42; L. Irigaray, *Ce sexe qui n'en est pas un*. Parijs 1977, pp. 121 en 154.

23. H. Cixous, 'La noire vole', in: *La nouvelle Critique*, nr. 82. Parijs 1975, p. 48.

die vooral in Nederland veel aandacht heeft gekregen, is die van Andreas Burnier. Daarna volgt een uitwerking van Shulamith Firestones idee van een androgynse cultuur. Tenslotte behandel ik de variant die de mogelijkheid tot een androgynse persoonlijkheidsontwikkeling als een individuele keuze beschouwt.

Vanuit de toekenning van het primaat aan het bewustzijn en de ontwikkeling hiervan, ziet Andreas Burnier de realisering van een 'zo compleet mogelijk bewustzijn'²⁴ als de belangrijkste opgave van de mens. Androgynie omschrijft zij als een harmonie op het nivo van het bewustzijn, als een mentale synthese dus of, zoals Maaïke Meyer het formuleert, als een 'individuele bewustzijnstoestand'.²⁵

Het nu dominante, abstraherende, maskulieue denken aan de hand van logiese, verifieerbare begrippen zou geïntegreerd moeten worden in het onderdrukte, beeldend en voelend feminiene bewustzijn dat betrekking heeft op het niet rationele, de extase, de mystiek en de oplossing in het Al.²⁶ Wat Andreas Burnier met androgynie uiteindelijk betracht, is de 'herintegratie op hoger niveau' van de polaire krachten 'bewuste en onbewuste, abstrakt bewustzijn en imaginatief bewustzijn, activiteit en passiviteit, Apollinisch en Dionysisch'. Zij gaat ervan uit dat beide polen van de aangehaalde dichotomieën in ieder mens – ongeacht haar of zijn sekse – werkzaam zijn, of 'dat de mens in aanleg één totaal wezen is'.²⁷

Als tweede variant behandel ik Shulamith Firestones idee van een androgynse cultuur, volgens haar het resultaat van een kulturele revolutie.²⁸ Om haar preciseringen in hun verband te vatten, geef ik eerst een kort overzicht van haar systeem.

Ter verklaring van de kulturele superstructuur gaat Shulamith Firestone uit van een 'seksueel substratum'. Hoewel zij een onderliggende economiese dialectiek erkent, ziet zij in 'de diepere

24. W.J. Otten, 'Burnier en het complete bewustzijn. Een onderhoud met de auteur van "De zwembadmentaliteit"', in: *Vrij Nederland*, boekenbijlage, 28 april 1979, p. 34; zie ook: A. Burnier, 'Veranderingen in het mensbeeld', in: *Hollands Maandblad*, jrg. 18, nr. 351, februari 1977, p. 4; A. Burnier, 'Van masculinisme naar androgynie', in: *Jonas*, nr. 25, 25 augustus 1978, p. 10.
25. M. Meyer, 'De verborgen rivier van androgynie', a.w., p. 57; idem, 'Androgynie', a.w., p. 320.

26. Zie W.J. Otten, a.w., p. 34.

27. Zie A. Burnier, 'Veranderingen in het mensbeeld', a.w., pp. 9 en 11; zie ook A. Burnier, 'Van masculinisme naar androgynie', a.w., pp. 10, 11.

28. In dit deel worden alle aanhalingen overgenomen uit Shulamith Firestones *The dialectic of sex*. New York 1974. Ik citeerde in het bijzonder uit hoofdstuk 1 'The dialectic of sex' en hoofdstuk 9 'Sex dialectics of cultural history'. Wanneer het andere hoofdstukken betreft, wordt dit nader aangegeven.

seksedialektiek' de ultieme verklaringsgrond. Shulamith Firestone omschrijft haar poging dan ook als 'het uitbouwen van een nieuw dialekties materialisme gebaseerd op seks'.

Het seksesysteem is gefundeerd in de biologische realiteit van het natuurlijke verschil tussen de seksen. De voortplantingsfuncties en de daarmee gepaard gaande rollen brengen een diskriminerend seksueel machtsonevenwicht voort, in het nadeel van vrouwen. In de lijn van Simone de Beauvoir – aan wie trouwens *The dialectic of sex* opgedragen is – fundeert Shulamith Firestone vrouwenonderdrukking in het baren van kinderen en de hieraan gekoppelde taken en functies. Door culturele indoktrinatie-middelen wordt deze vrouwenuitbuiting versterkt; hierop ga ik nu niet verder in. Het belangrijkste is dat voor Shulamith Firestone de biologische verdeling in seksen omwille van prokreatie, de meest fundamentele 'natuurlijke' dualiteit is, waarin alle verdere verdeling in economische en culturele klassen geworteld is.

Omdat vrouwen en mannen in verschillende realiteitshelften leven, hebben zij volgens Shulamith Firestone verschillende ervaringen die in de organisatie van de cultuur gereflecteerd worden. Alle bestaande culturele systemen weerspiegelen dit rigide seksedualisme. Het is juist de taak van feministen om kritische vragen te stellen bij de organisatie van de cultuur – en ook bij die van de natuur, die niet zo absoluut regeert als algemeen verondersteld wordt.

Kultuur omschrijft Shulamith Firestone als 'de poging van de mens om het denkbare te realiseren in het mogelijke'. Met het oog op het overwinnen van de contingenties en beperkingen van de bestaande realiteit, kan de mens twee verschillende vormen van cultureel antwoord ontwerpen: het 'idealistische' of 'esthetische' en het 'wetenschappelijke' of 'technologische' antwoord. Bij de idealistische of esthetische wijze van antwoorden creëert men door middel van een artificieel medium een ideale wereld: het denkbare wordt geprojecteerd in de fantasie en op een of andere wijze geobjectiveerd. Het wetenschappelijke of technologische antwoord tracht daarentegen het denkbare te realiseren in de reële omgeving, via het begrijpen van het raderwerk der werkelijkheid en het ontwikkelen van technieken.²⁹

Volgens Shulamith Firestone is er een ondubbelzinnige overeenkomst tussen deze twee culturele wijzen van antwoorden en de beide seksen: het esthetische antwoord correspondeert met 'vrouwelijk' gedrag en het technologische antwoord is onmiskenbaar

29. Voor een evolutie van de verhoudingen tussen beide vormen van antwoord, zie S. Firestone, a.w., pp. 198-202.

het 'mannelijke' antwoord.

Omdat de scheiding tussen de seksen de aangeduide tweedeling in kulturele antwoorden veroorzaakt, zal een seksuele revolutie bestaande in het elimineren van de sekse-polariteit³⁰ en zelfs van het sekse-onderscheid, moeten voorafgaan aan een kulturele. Deze kulturele revolutie voltrekt de vermenging van het esthetiese met het technologiese kulturele antwoord. Zij zal de integratie zijn van het 'vrouwelijke' met het 'mannelijke', van het persoonlijke met het publieke, van het subjektieve met het objektieve, van het emotionele met het rationele.³¹ Dan zullen de huidige kulturele categorieën evenals de nu gekende cultuur, geëlimineerd zijn en zal zich een 'universele' of 'androgynse cultuur'³² kunnen ontwikkelen.

De derde variant van het synthetiserend ideaal van 'beide-geslachtelijkheid' kan aangeduid worden als de *keuzemogelijkheid* tot synthese. Voorstandsters hiervan willen zich onttrekken aan de dwang om zich te ontwikkelen volgens de thans strak toegewezen sekse-specifieke wijzen; ze willen zich bevrijden van de huidige geslachtsstereotypen. Om 'onszelf te bevrijden van de gevangenis van het geslacht'³³ zou aan ieder individu met betrekking tot haar of zijn persoonlijke ontwikkeling een vrije keuze moeten worden gelaten. Jane English noemt dit de 'vrijheid versie', terwijl zij het door mij voorgestelde ideaal-type van 'beide-geslachtelijkheid' betitelt als de 'unisex-visie'.³⁴ Joyce Trebilcot hanteert hiervoor respectievelijk de termen 'poly-androgynie' en 'mono-androgynie'.³⁵

In plaats van het androgynse ideaal-type dat bestaat in een vermenging of combinatie van bepaalde geslachtstrekken, pleiten voorstandsters van poly-androgynie voor een grotere variëteit van aanvaardbare modellen betreffende persoonlijkheidsontwikkeling. Androgynie verwijst hier naar een 'spectrum waarbinnen menselijke wezens hun plaats kiezen, zonder rekening te houden met eigenschap of gewoonte'.³⁶ Dit betekent dat zowel 'zuivere', dit wil zeggen nu gangbare vrouwelijkheid en mannelijkheid, evenals om het even welke combinatie van geslachtstrekken, tot het skala van mogelijkheden zouden behoren. Androgynie is in deze opvatting een individuele

30. S. Firestone, a.w., p. 242.

31. Idem, a.w., p. 237.

32. Idem, a.w., pp. 189 en 215.

33. C. Heilbrun, *Toward a recognition of androgyny*. New York 1974, p. XIV.

34. J. English, 'Philosophy. Review essay', in: *Signs*. Journal of women in culture and society. The University of Chicago Press, vol. 3, nr. 4, 1978, p. 827.

35. J. Trebilcot, 'Two forms of androgynism', in: *Feminism and Philosophy*. Totowa, New Jersey 1977, pp. 72 en 71.

aangelegenheid, afhankelijk van persoonlijke welwillendheid en wordt amper gekoppeld aan maatschappelijke structurele veranderingen. Een behoud van de nu gangbare geslachtsstereotypen is immers toegestaan. De normatieve verbinding tussen sekse en geslacht wordt wel ontkoppeld maar er wordt geen nieuw ideaal vastgelegd, tenzij in de vorm van het propageren van individuele vrijheid. De bedoeling is, zoals Elena Belotti het formuleert, 'dat ieder mens zich kan ontwikkelen op zijn eigen hem passende manier, ongeacht zijn geslacht'.³⁷

Over strategieën

Na een situering en omschrijving van androgynie onder haar verschillende gedaanten, is het probleem dat mij nu gaat bezighouden dat van de strategieën uitgestippeld ter realisering van het androgyn ideaal. De mogelijkheid tot een principieel afwijzen van het ontwerpen van strategieën is denkbaar en zou eventueel een bevredigende oplossing kunnen bieden. In de androgyn kontekst komt een dergelijke afwijzing echter niet voor. Wat levert dan een onderzoek naar effectief ontworpen strategieën op?

Volgens Caroline Bird is de realisering van androgynie als gevolg van de vooruitgang en van de ontwikkeling en de bredere verspreiding van kontraceptieven, al een flink eind gevorderd. Modes in kleding, ontspanning en het sociale leven, zijn volgens haar trends op weg naar een androgyn levensstijl.³⁸ Of het dragen van lange broeken door vrouwen en het hebben van lange haren door mannen werkelijk

36. C. Heilbrun, a.w., p. XI.

37. E. Belotti, *Zo worden kleine meisjes groot*. De maatschappelijke conditionering van de vrouw in de vroege kinderjaren. Amsterdam 1978, p. 9. Bedoeld wordt, tenminste in de door mij gehanteerde terminologie uitgedrukt, 'sekse' (in plaats van 'geslacht'). De woorden 'sekse' en 'geslacht' worden door Elena Belotti (of door de vertaalster) niet konsekvent gehanteerd. Ook wil ik, mij baserend op de vertaling, het diskriminerend taalgebruik signaleren (vgl. de geciteerde zin). Zolang slechts pogingen ondernomen worden om 'een androgyn taal' (M. Key, *Male/female language*. Metuchen 1975, p. 145) te ontwikkelen, zolang er geen afdoende taalkundige uitdrukking gevonden is voor een vorm van seksueel gemiddelde, zal de door de taal weerspiegelde sekse- en geslachtsdualiteit, onder de vorm van 'zij en/of hij', 'haar en/of hem' moeten worden gehanteerd. Zie hiervoor ook Roland Barthes die in *S/Z* aangeeft welke taal gebruikt dient te worden voor een kastaat (R. Barthes, *S/Z*. Parijs 1970, p. 215).

38. Zie C. Bird, 'The androgynous life', in: *Voices of the new feminism*. Boston 1970, pp. 179 en 187.

gezien kunnen worden als manifestaties van androgynie, is voor mij heel erg de vraag. Jurken zijn immers zoals Shulamith Firestone aangeeft,³⁹ symbolen van onderdrukking, onvolwassenheid en afhankelijkheid. Kleine jongens droegen vroeger namelijk jurken en wanneer hen toegestaan werd lange broeken aan te trekken, betekende dit dat hun initiatie tot vrijheid en volwassenheid gevorderd was. Vanwege deze konnotatie moet het dragen van lange broeken volgens mij gezien worden in het kader van de strijd voor vrouwen-ontvoogding en niet als specifiek teken van opduikende androgynie.

Alice Schwarzer stelt de realisering van het androgynе ideaal afhankelijk van de 'volledige vernietiging van het mannelijke sex-monopolie'. En dit zal pas verwerkelijkt worden wanneer de prioriteit van 'de tot dogma verheven heteroseksualiteit'⁴⁰ niet langer geldt.

Hoewel Caroline Bird blijft steken in abstracte belijdenissen met als ondergrond een overmatig geloof in vooruitgang,⁴¹ en Alice Schwarzer niet verder komt dan het produceren van slogans, zodat van strategieën in de echte zin van het woord niet eens kan worden gesproken, passen beide auteurs in een algemener perspectief dat Ann Ferguson en Shulamith Firestone iets verder uitwerken.

De afschaffing van het patriarchale kerngezin en van de hierbinnen uitsluitend aan vrouwen toebedeelde reproductieve functies, gekombineerd met een androgynе socialisatie,⁴² opent volgens Ann Ferguson de weg naar de ontwikkeling van androgynе persoonlijkheden. Omdat zij hiertoe de maatschappelijke structurering van bepalende invloed acht en van de huidige maatschappij weinig heil verwacht, opteert zij voor een 'demokratiesocialistische maatschappij'.⁴³ Hoewel het belang van de maatschappelijke structurering erkend wordt, besteedt Ann Ferguson evenals de anderen nauwelijks aandacht aan het ontwerpen van een concreet structureel programma. Dit acht ik dan ook een erg zwak punt van androgynе denkbeelden.

Shulamith Firestone wil het baren van kinderen en de daarmee gepaard gaande rollen niet langer exclusief en dwingend aan vrouwen toebedelen. Vruchtbaarheidskontrole, de ontwikkeling van artificiële voortplanting en het gemeenschappelijk delen van lasten van en verantwoordelijkheid voor het opvoeden van kinderen zijn volgens

39. Zie S. Firestone, a.w., p. 91.

40. A. Schwarzer, a.w., pp. 194, 195.

41. Zou ook over kontraceptieven niet veel genuanceerder gedacht moeten worden?

42. Zie A. Ferguson, a.w., p. 61.

43. Idem, a.w., p. 64.

haar oplossingen ter opheffing van 'de tyrannie van de seksueel-reproductieve rollen van vrouwen'.⁴⁴ Ook Shulamith Firestone hanteert een stevig geloof in het bevrijdende karakter van technologie 'op zich', waarvan wel een oneigenlijk gebruik gemaakt kan worden. Vandaar dat zij de reorganisatie van de reproductieve arbeid plaatst in het kader van een socialisties gestructureerde 'kybernetiese industriële staat'. Door middel van kybernetika, de 'overname van steeds complexer wordende functies door machines', zou arbeid geëlimineerd worden en meteen ook de (huidige) arbeidsverdeling beëindigd.⁴⁵

Het overheersende perspectief in deze aanzetten tot het ontwerpen van strategieën is een radicale herdefiniëring van de relaties van de mensheid tot haar reproductieve functies, gezien tegen de achtergrond van een andere organisatie van de productie. Men beoogt kwalitatieve veranderingen in de zin van een simultane niet-repressieve structurering van beide dimensies. De genoemde schrijfsters beperken zich tot een aanduiding van een perspectief terwijl konkreet uitgestippelde richtlijnen ter realisering van androgynie ontbreken.

DEEL II

Via een problematiseren van de categorie 'androgynie' zal ik nagaan in hoeverre de realisering van androgynie inderdaad kan bijdragen tot vrouwenbevrijding. Hieraan gekoppeld zal ik de in androgynie mensbeelden impliciet gehanteerde vooronderstellingen opsporen en hiervan zowel de houdbaarheid als de konsekwenties voor feministiese theorievorming onderzoeken.

Een algemeen problematiseren

Reflekterend op de achtergronden waartegen androgynie ontwerpen zich verzetten, stel ik dat androgynie een gerechtvaardigde aanklacht is tegen vrouwenonderdrukking en meer in het bijzonder tegen de 'komplement-theorieën' in geïndustrialiseerde maatschappijen, die deze onderdrukking legitimeren. De poging om de gangbare geslachtsstereotypen te doorbreken, dient gewaardeerd te worden.

44. S. Firestone, a.w., p. 35.

45. Deze problematiek wordt door Shulamith Firestone vooral uitgewerkt in hoofdstuk 10 'Feminism in the age of ecology', en in haar besluit 'The ultimate revolution'. Zie S. Firestone, a.w., pp. 219-274.

De huidige geslachtelijke polariteit is nefast, maar waarom hiervoor onmiddellijk een oplossing schetsen in de vorm van het samenbrengen van de polariteit binnen één persoon? Vruchtbaarder zou zijn het aannemen van het bestaan van *twee* geslachten, evenals de geldigheid van de associatie van specifieke karaktertrekken, capaciteiten, interesses en gedragingen met beide geslachten, ter discussie te stellen. Zou trouwens voorafgaand aan het ontwerpen van androgynie alternatieven het voor vrouwen onderdrukkend en dus nadelig karakter van de gangbare geslachtelijke tweedeling niet expliciet tot onderzoeksobject genomen moeten worden? Kortom, ik meen dat androgynie ontwerpen bij de bestrijding van ‘komplement-theorieën’ onkrities tewerk gaan.

De huidige geslachtelijke polariteit kan dus volgens mij niet als onmiddellijk konstituerend uitgangspunt genomen worden. Ook de aard van de relatie tussen de begrippen ‘seks’ en ‘geslacht’ zou in vraag gesteld moeten worden. De gangbare verbinding tussen beide categorieën zonder meer verbreken, is vanuit theoreties oogpunt overhaastig.

Vanuit de nu geopende dimensie kan het begrip ‘seks’ – waardoor mensen ‘normaliter’ naargelang zij al dan niet voorzien zijn van een penis (vgl. Freuds theorie over penisnijd), onderverdeeld worden in twee categorieën – kritieser gehanteerd worden. Naast het erkennen van de ongenueanceerdheid en beperktheid van de referentie-index der genitaliën bij het klassificeren van mensen – welke bovendien onvermijdelijk (maar onzichtbaar) leidt tot het toekennen van de suprematie aan de geslachtsdelen van de man –, kan nu de vraag naar de betekenis van beleefde lichamelijkheid aan bod komen.⁴⁶

Door het realiseren van androgynie persoonlijkheden als tussenfase te zien op weg naar het einddoel ‘intense en voldoeninggevende sociale relaties tussen mannen en vrouwen’, of meer gespecificeerd, als voorwaarde te beschouwen van ‘een ideale liefdesrelatie’,⁴⁷ wordt androgynie ten dienste gesteld van het huidige maatschappelijk bestel, dat deze waarden propageert. Dit bezwaar geldt eveneens wanneer androgynie beschouwd wordt als de manier om de door humanistische psychologen nagestreefde ‘volledige ontplooiing van het Zelf’ te bereiken, om ‘een meer volgroeide en meer creatieve persoonlijkheid’ te ontwikkelen, om ‘een volledig, geestelijk gezond mens-zijn’ te

46. Zie ook P. Bruckner, A. Finkielkraut, *Le nouveau désordre amoureux*. Parijs 1977, p. 232. Deze auteurs stellen voor om in plaats van ‘seksen’, ‘seksualiteiten’ te gebruiken.

47. A. Ferguson, a.w., pp. 45 en 57.

realiseren. Modieuze psychologische onderzoeken die deze hypothesen als uitgangspunt nemen, werken systeembevestigend en geven meteen het maatschappelijk rekupererend karakter van androgynie aan. Is de wens tot het opheffen van de geslachtelijke verschillen niet exemplarisch voor de tendens tot een verdergaand nivelleren van alle bestaande verschillen en dient deze uiteindelijk niet de 'wet van de uitwisselbaarheid' van de moderne kapitalistische maatschappij?⁴⁸

Een geslachtelijk synthese-denken

Ik zal nu de polariteit die als uitgangspunt van de androgyn synthese fungeert, ter discussie stellen. Het is vooral de inhoudelijke invulling van deze polariteit die vragen oproept. Kan het vrouwelijke geslachts-type dat elementen bevat die resulteren uit de maatschappelijke onderdrukking van vrouwen, zonder krities onderzoek overgenomen worden als onmiddellijk konstituerend element van feministische 'androgynie'? Zou het niet juist de taak zijn van feministische theoretika's om de cultureel gangbare definities van de geslachtsstereotypen aan een grondige analyse te onderwerpen? Hierbij zouden zij aandacht moeten besteden aan de historische determinaties, aan de verschillende maatschappelijke functies en aan de machtsfactoren geassocieerd en vervlochten met vrouwelijkheid en mannelijkheid. Hoe zou men denkend vanuit de categorie macht, een combinatie van onderdrukken en onderdrukt worden een perspectief tot bevrijding kunnen openen? Of hoe zou er, als twee dergelijke inadekwate helften samengebracht worden, een adequaat geheel kunnen ontstaan?

Geïnspireerd door Luce Irigaray⁴⁹ kan worden gezegd dat het tot nu toe heersende discours geen ruimte liet voor een ander geslacht dan het mannelijke. Het vrouwelijke is namelijk steeds voorgesteld, beschreven en bepaald als 'gebrek',⁵⁰ als afgeleide, als keerzijde, als negatief, als noodzakelijk komplement,⁵¹ van het normen en waarden vastleggende, zichzelf bepalende mannelijke geslacht. De orde van de voorstelling in onze cultuurgeschiedenis is volgens Luce Irigaray beheerst door de a priori categorie van het Zelfde, waartoe men alle andere tracht te herleiden. Is het vanuit dit oogpunt niet al te

48. J.-F. Lyotard, *Rudiments païens*. Parijs 1977, p. 223.

49. In het bijzonder op 'Pouvoir du discours, subordination du féminin', in: L. Irigaray, a.w., pp. 65-82.

50. Vgl. freudiaanse theorieën.

51. Vgl. '(natuurlijk-)komplement-theorieën'.

voorbarig om geslachtelijke verscheidenheid te willen opheffen in een androgyn synthese? Een eventuele eigenheid van vrouwen wordt hierdoor bij voorbaat ontkend. Nog vooraleer zich andere werkelijkheidservaringen hebben kunnen uiten, worden deze gerekupereerd in een synthese. Waarom voorbijgaan aan de vraag of er verschillen zijn en welke, tussen de in onze kultuur onderdrukte libidinale ekonomie van vrouwen en de in onze kultuur ontwikkelde en overheersende libidinale ekonomie van mannen?

Samenvattend kan gezegd worden dat het uitgangspunt van androgyn ontwerpen, namelijk de traditioneel voorgewende geslachtelijke tweedeling of dichotomie, schatplichtig is aan een histories ingebedde mannelijke kulturele perceptie en vanuit feministies standpunt gezien om een kritiese analyse vraagt. Dichotomiese denkstructuren impliceren immers, zoals gesuggereerd door Luce Irigaray,⁵² dat het ene element maatstaf of referentiepunt is van het in verhouding daartoe negatief omschreven tweede element dat als zodanig een reëel, onherleidbaar anders-zijn wordt ontzegd. De uit deze negatieve benadering voortvloeiende waardebepaling levert met betrekking tot vrouwelijke geslachtelijkheid een onaanvaardbaar gegeven bij feministiese theorievorming.

Na de geformuleerde vragen bij de als uitgangspunt fungerende polariteit van vrouwelijkheid en mannelijkheid, zal ik nu nagaan welke verdere konsekwenties er verbonden zijn met de konstatering dat androgyn ontwerpen een vorm van eenheidsdenken vertegenwoordigen. De gangbare geslachtelijke tweedeling wordt tot eenheid gebracht binnen een enkelvoudige mens, de twee huidige geslachtsstereotypen worden vervangen door één enkel androgyn alternatief. Maar wie kan uitmaken en op basis waarvan, welke eigenschappen, opgesloten in androgyn ontwerpen, universele waarde bezitten en dus door iedere mens nagestreefd en aangeleerd zouden moeten worden? En waarom zouden deze vrouwenbevrijding garanderen? De uit zo'n waardeschaal volgende nieuwe normering, evenals de ermee gepaard gaande orthodoxie-eisen, maken van androgyn ontwerpen 'een soort van morele imperatief'.⁵³ Het lijkt mij juist een van de belangrijkste taken van feministiese theorievorming om interpretatiekaders en alternatieven te ontwerpen die zo weinig mogelijk normerend zijn. Hiertoe biedt een niet-hiërarchies,

52. Ik baseer mij hierbij op de lezing van A. Manschot-Vincenot, 'De "differentie der geslachten"', Internationale School voor Wijsbegeerte, Amersfoort, 27 oktober 1979.

53. C. Secor, 'Address to the Modern Language Association Forum', december 1973; geciteerd door J. Raymond, a.w., p. 64.

‘veelvuldigheid’sdenken⁵⁴ dat de singulariteiten differentieel poogt te denken, meer perspectieven. Dergelijke wijze van denken poogt verschillen autonoom en onherleidbaar te denken en probeert geen beroep te doen op een centraal of centraliserend Principe, dat de veelheid fundeert en normeert.

Androgynie, dat pretendeert te reageren op een nefast geslachtelijk polariteitsdenken, namelijk de ‘komplement-theorieën’, vervalt zelf, hoofdzakelijk door de impliciete strakke nieuwe normering, in een nefast geslachtelijk synthese-denken. Teruggrijpend naar de reeds uitgewerkte idee dat androgynie beschouwd kan worden als een bepaalde interiorisering van ‘komplement-theorieën’, kan namelijk gesteld worden dat androgyn mensbeelden niet daadwerkelijk aan de nefastheid van de ‘komplement-theorieën’ ontsnappen.

Impliciet gehanteerde vooronderstellingen

Ik signaleerde reeds dat ‘komplement-theorieën’ aan het biologiese vrouw- of man-zijn specifieke vrouwelijke of mannelijke eigenschappen koppelen die op maatschappelijk vlak dwingende taken en verplichtingen impliceren. ‘Komplement-theorieën’ hanteren een onmiddellijke en noodzakelijke band tussen het natuurlijk gegevene en het zich cultureel manifesterende. Androgyn ontwerp pogen als reactie hierop het lichaam als spatio-temporele continuïteit volledig gescheiden te denken van de persoonlijkheid. Het is op het nivo van de persoonlijkheid dat veranderingen voorgesteld worden in de zin van ‘beide-geslachtelijkheid’.

Androgyn denkbeelden zijn dus gestoeld op een cartesiaans aandoende dualistische mens-opvatting die volgens mij niet houdbaar is. Ik meen dat de traditioneel ‘lichaam’ en ‘geest’ genoemde menselijke componenten niet gedacht kunnen worden als twee totaal onafhankelijk funktionerende entiteiten, zonder dat ik daarom een op de biologie gebaseerd deterministisch denken zoals dat van de ‘komplement-theorieën’, wil verdedigen. De oplossing van dit complex probleem dient volgens mij te worden gezocht in de richting van een psycho-lichamelijke kluster.

De gesignaleerde dualistische mensopvatting hangt in het geval van androgyn ontwerp nauw samen met de aanname van een natuur-

54. Ik ontleen deze benaming aan Gilles Deleuze en Félix Guattari. Zie o.a. G. Deleuze, F. Guattari, ‘14 mai 1914. Un seul ou plusieurs lous?’, in: *Minuit*, nr. 5, Parijs, september 1973, p. 9.

kultuur scheiding. De biologiese konstitutie, het lichaam, de 'seks', wordt volgens voorstanders van androgynie uitsluitend bepaald door de natuur. De psycho-sociale menselijke komponent 'geslacht' wordt beschouwd als het exclusieve resultaat van kulturele factoren, die manipuleerbaar zijn.

Deze natuur-kultuur scheiding die binnen androgyne perspectieven als niet-problematies wordt ervaren, ga ik nu van naderbij bekijken. Op de vraag of de vele verschillen gepaard gaand met vrouw- of man-zijn natuurlijk of kultureel gefundeerd zijn, ingeboren of aangeleerd zijn, zouden aanhangers van 'komplement-theorieën' antwoorden dat deze gegrond zijn in een als essentie te interpreteren natuur. Binnen androgyne perspectieven wordt aan de natuur een minimale plaats toebedeeld, die van 'het kleine verschil'.⁵⁵ De natuur is 'barbaars'⁵⁶ en moet (en zal) door middel van de kulturele vooruitgang overwonnen worden. Niet alleen is dit 'nature-nurture'-debat niet op te lossen omdat maatschappelijke konditioneringen nooit volledig verdwenen zullen zijn en geen enkele geslachtsstereotypenvrije maatschappij ooit kan bestaan. Bovendien is er geen eenvoudige scheiding mogelijk omdat de zogenaamde sociale rollen doordringen in de innerlijke samenstelling van mensen,⁵⁷ en zelfs neurofysiologische reperkussies kunnen hebben.⁵⁸ Ik ben met Odette Thibault van mening dat het stellen van de natuur-kultuur vraag een steriele woordenwisseling betreft, omdat hier uitgegaan wordt van een valse tegenstelling: een mens is zowel doordrongen van cultuur als van natuur. De relatie tussen natuur en cultuur betreft volgens mij een procesmatig gebeuren waarin beide domeinen niet strak te scheiden zijn.

De zojuist verwoorde dualistiese mensopvatting evenals de hiermee in verband staande natuur-kultuur tegenstelling zijn volgens mij wezenlijke voorwaarden tot androgyne theorievorming. Stel dat theoretika's van androgyne mensbeelden lichaam en psyche in wederzijdse relatie tot elkaar zouden denken en de relatie tussen natuur en cultuur als een procesmatig gebeuren zouden opvatten. Zou de realisering van androgyne individuen dan niet gepaard gaan met het ontstaan van hermafrodieten, van personen

55. A. Schwarzer, a.w.

56. Shulamith Firestone hanteert dit woord met betrekking tot de natuurlijke voortplanting. S. Firestone, a.w., p. 226.

57. Zie T.W. Adorno, *Kritische modellen. Essays over de veranderende samenleving*. Amsterdam 1974, p. 97.

58. Zie O. Thibault, 'Le fait biologique', in: *Le fait féminin. Qu'est-ce qu'une femme?* Ouvrage collectif sous la direction de E. Sullerot. Parijs 1978, pp. 27, 28.

die biologies gezien — qua ‘seks’ dus — vrouw én man zijn? Dit wordt echter door androgynie ontwerpen nooit beoogd. Slechts door aan de door mij onhoudbaar geachte vooronderstellingen voorbij te gaan, ontsnappen zij aan de moeilijkheid van een verwarring met hermafroditisme. Vanaf het ogenblik dat het lichaam niet als een eens en voorgoed vastliggend, natuurlijk gegeven, gescheiden van het psychiese, beschouwd wordt, zou een vertaling in lichamelijke uitingen moeten worden ingekalkuleerd.

De door voorstanders van androgynie gedeelde overtuiging dat de natuur door middel van kulturele vooruitgang zal worden overwonnen, is gebaseerd op een overmatig geloof in de huidige ontwikkelingen van wetenschap en techniek, dat voor hen uiteindelijk teruggaat op een vertrouwen in de mogelijkheden van de individuele mens. Zou op technologiese evoluties niet skeptischer moeten worden gereflekterd? Krities sta ik ook tegenover de heilzaamheid en de adekwaatheid van het nadrukkelijk poneren van de kracht en het vermogen van het individuele subjekt. Het subjektcentries denkpatroon dat ten grondslag ligt aan androgynie ontwerpen, gaat hand in hand met het onderschatten en onderwaarden van maatschappelijke determinanten. Dit kwam reeds tot uiting toen ik op basis van een onderzoek naar uitgestippelde strategieën konkludeerde dat een konkreet struktureel programma ontbreekt.

Direkte perspektieven tot vrouwenbevrijding

Vanuit het oogpunt der strategieën bekeken is ‘androgynie’ een vrij abstrakt en individueel streven met een gebrekkig sociaal en politiek programma. Het feit dat er weinig aandacht wordt besteed aan het koncipiëren van kollektieve strategieën is niet verwonderlijk, gezien de omschrijving van androgynie: het ideaal van ‘beide-geslachtelijkheid’, van mannelijk én vrouwelijk zijn, stelt immers veranderingen voor op het nivo van de individuele persoonlijkheid.

Onderdrukking van vrouwen is volgens mij behalve psychologies en kultureel, ook sterk materieel gefundeerd. Aan strukturele en ekonomiese aspekten van vrouwenonderdrukking en de relaties hiervan met psychologiese en kulturele dimensies, wordt binnen androgynie perspektieven nauwelijks gewicht verleend.

KONKLUDEREND

Na bovenstaande analyse blijft ‘androgynie’ slechts als een onbevredigende theoretiese konstruktie gehandhaafd. Direkte perspectieven tot vrouwenbevrijding worden evenmin geboden. Androgynie formuleert ondanks de gebrekkige vooruitzichten wel een terecht protest tegen de huidige verstikkende geslachtsstereotypen.

Moedermavoleerlingen, ‘dâ zien allemâol vrollie die van de hut af willen zien’¹

INLEIDING

Dinsdagochtend, tien over half negen, een dorpshuis in de buurt van Nijmegen.

Een groepje vrouwen stommelt druk pratend het klaslokaal binnen, zich bezorgd afvragend of morgen ook de vierde naamval overhoord zal worden. Twee leerlingen ontbreken die ochtend. Eén moet thuisblijven bij haar zieke dochttertje, de ander komt na twintig minuten gehaast binnen. Ze heeft moeten wachten totdat de loodgieter was gearriveerd.

De franse les begint met het bespreken van het proefwerk van de vorige keer. Voor de één was het erg moeilijk, ondanks het feit dat ze de hele dag had zitten leren. De ander haalde met gemak een negen. In snel tempo gaat de les verder. Nauwgezet worden om beurten de lesjes uit het boek opgelezen en de onregelmatige werkwoorden ijverig vervoegd. Als een leerlinge steeds ‘elle’ leest in plaats van ‘il’, geeft de leraar als kommentaar: ‘Je lijkt wel een feministe!’

Tijdens de koffiepauze kan de franse tongval worden vergeten en wisselt men ervaringen uit over het huiswerk, de kinderen en het huishouden.

Het tweede blokuur wordt besteed aan nederlands. De lerares laat een van de vrouwen vertellen over een zelf gekozen onderwerp: vrouwenemancipatie. De discussie levert heel wat reacties op. Iemand stelt, dat je als vrouw je eigen gang moet kunnen gaan. Een ander protesteert hiertegen: ‘Mannen hebben toch óók geen keus?’

1. Reactie (in dialect) van een dorpsgenoot ten aanzien van vrouwen die de dagmavo voor volwassenen bezoeken.

Die moeten het inkomen verdienen!’

De tijd is veel te snel voorbij. Als de nabijgelegen basisschool uitgaat, voegen enkele kinderen zich bij hun moeder in de klas. Na een kwartier is ook voor hen de les afgelopen en gezamenlijk gaan zij naar huis om het eten klaar te maken.

Voor de leerlingen van de dagmavo voor volwassenen (door velen moedermavo genoemd) zit er weer een vermoeiende, maar tegelijk ook prettige, schooldag op. Voor mij was het een dag uit een reeks van dagen, waarop ik als onderzoekster de lessen bijwoonde. Voor de vrouwen zelf (en voor de enige man die deze dagmavo bezoekt) was het er één uit een zeer lange reeks, die zich uitstrekt over vier dagen in de week gedurende drie jaren² achter elkaar en die uiteindelijk moet leiden tot het mavo-einddiploma.

Wat zijn dit voor vrouwen, die na vaak zo’n twintig jaar niet meer in de schoolbanken gezeten te hebben³ weer dagonderwijs volgen? Wat beweegt deze vrouwen om naast de zorg voor man, huishouden en kinderen, ook die voor het bezoeken van de lessen en voor het maken van huiswerk op zich te nemen? Waarom hebben zij een dergelijke opleiding vroeger niet genoten, toen ze minder verantwoordelijkheden hadden? Welke gevolgen heeft dit onderwijs voor de vrouwen zelf en voor haar persoonlijke omstandigheden? En hieruit voortvloeiend: in hoeverre draagt dit tweedekansonderwijs bij aan het afnemen van de verschillen in zowel macht, gelijkwaardigheid, als ontplooiingskansen tussen mannen en vrouwen?⁴

De eerste aanleiding tot het onderzoek, dat ik in de loop van het vorig jaar gehouden heb, werd bepaald door twee dingen: mijn betrokkenheid bij de positie van vrouwen in het algemeen en bij die van vrouwen die tweedekansonderwijs volgen in het bijzonder. Ikzelf ben namelijk via het tweedekansonderwijs verder gaan studeren.⁵

2. Leerlingen van de dagmavo voor volwassenen moeten in drie jaar dezelfde hoeveelheid leerstof verwerken als leerlingen van een reguliere mavo in vier. Ook het geringer aantal lesuren per vak maakt, dat het volgen van het eerstgenoemde type onderwijs een niet geringe taak is.

3. De leeftijden van de leerlingen van deze moedermavo lopen uiteen van 23 tot 53 jaar. De meesten zijn echter rond de 35 jaar oud. Dit komt overeen met het landelijk gemiddelde, dat R.A.C. Hoksbergen en J.D. van Luipen vermelden in *Van moedermavo tot volwasseneneducatie*. Groningen 1977, p. 34.

4. Vrouwen nemen in het maatschappelijke, politieke en kulturele leven van Nederland nog altijd een bescheiden plaats in.

5. Ook ik ben, nadat ik de ulo al tien jaar verlaten had en inmiddels de zorg had voor een huishouden en twee kinderen, het avondatheneum gaan volgen. Deze

In dit artikel zal ik in het kort de omstandigheden schetsen die geleid hebben tot het ontstaan van de dagmavo voor volwassenen en de ontwikkeling daarvan. Vervolgens komen enkele overwegingen aan bod die de afbakening van het onderzoeksobject bepaald hebben. Daarna zal ik de wijze waarop het onderzoek is uitgevoerd en de gehanteerde onderzoeksmethoden beschrijven. In het laatste gedeelte komen de eerste indrukken en voorlopige konklusies die het resultaat zijn van dit onderzoek aan de orde.

ACHTERGRONDEN VAN HET ONTSTAAN VAN MOEDERMAVO'S

De periode na de Tweede Wereldoorlog, de tijd waarin de huidige moedermavoleerlingen opgroeiden, wordt gekenmerkt door een stijging van de welvaart. Dit heeft onder andere tot gevolg, dat de zorgen voor het dagelijks bestaan, voor het hebben van 'brood op de plank' afnemen. Deze economiese vooruitgang was niet voor iedereen in dezelfde mate en op hetzelfde tijdstip merkbaar. Zo weten verschillende vrouwen zich de financiële problemen van haar ouders te herinneren. Om deze te helpen verlichten moesten ze meehelpen op het land, in een ander geval was vader de hele week van huis om te werken op een baggermolen, omdat het werk op de werf in het dorp niet voldoende opleverde om het gezin te onderhouden.

Toch kunnen we konstaten, hoewel er nu weer een kentering lijkt op te treden, dat Nederland de laatste twintig jaar een ontwikkeling in de richting van een grotere welvaart heeft doorgemaakt. Gegarandeerde jeugdlonen, minimumlonen, cao's, werkloosheidsuitkeringen en andere sociale voorzieningen dragen ertoe bij, dat mensen zich minder hoeven te bekommeren om hun primaire levensbehoeften. Er komt meer ruimte voor het nastreven van andere behoeften. Het verdwijnen van werkelijke armoede en het verminderen van de vaak daarmee samenhangende machtsongelijkheden dragen ertoe bij, dat mensen meer geld en aandacht kunnen besteden aan wat meer immateriële zaken, zoals zelfontplooiing.⁶ Daarnaast betekent de daling van het kindertal (de

ervaring met tweedekansonderwijs, die ik met de moedermavoleerlingen gemeenschappelijk heb, heeft ertoe bijgedragen dat zij welwillend stonden tegenover mijn aanwezigheid in haar klas.

6. Met het afnemen van de machtsverschillen verdwijnen de met hiërarchiese relaties samenhangende gedragsvoorschriften. Dit kan voor de relatie tussen mannen en vrouwen betekenen, dat de vanzelfsprekendheid waarmee vrouwen

meesten van mijn informanten groeiden op in kinderrijke gezinnen, terwijl zij zelf, op een enkele uitzondering na, slechts enkele kinderen hebben!) voor getrouwde vrouwen een vermindering van de tijd, die aan de verzorging en opvoeding van kinderen besteed moet worden. Ook de intrede van allerlei arbeidsbesparende huishoudelijke apparatuur en de verbetering van de woonomstandigheden dragen ertoe bij, dat de taak van huisvrouwen aanzienlijk verlicht wordt. Wel moet hierbij worden aangetekend dat de kwalitatieve eisen die er aan huisvrouwen en moeders gesteld worden, toenemen.⁷ Veel vrouwen geven bijvoorbeeld te kennen het belangrijk te vinden de kinderen te kunnen helpen bij hun huiswerk. Dat konden zij van háár moeder vroeger niet verwachten.⁸

Gezien het voorafgaande gaan steeds meer vrouwen, als haar gezinsomstandigheden dat toelaten, buitenshuis werken (ook al is dat voor het geld niet langer noodzakelijk). Anderen zoeken, hierin gestimuleerd door actiegroepen die zich inzetten voor vrouwenemancipatie, bezigheden op het gebied van scholing en vorming. Deelname aan vrouwenpraatgroepen, VOS-kursussen, bijspijkerkursussen en moedermavo's is hiervan het resultaat.⁹

MOEDERMAVO'S

Tweedekansonderwijs is geen onbekend verschijnsel in onze samenleving. Reeds in 1929 werd het eerste nederlandse avondlyceum opgericht. Sinds die tijd genieten avondscholen zowel bij mannen als bij vrouwen (hun aantal is volgens Hoksbergen ook hier relatief stijgende¹⁰) een ruime belangstelling. De dagscholen voor volwassenen, die in verband met het verkrijgen van subsidie van de overheid als dependances van bestaande avondscholen worden opgericht, trekken echter vooral veel vrouwen aan. Ook de mavo waar ik onderzoek deed werd, naast vierentwintig vrouwen, door

zich voegden naar haar echtgenoten, plaats maakt voor een streven om aan de verlangens van beide partners tegemoet te komen. Vgl. C. Brinkgreve, M. Korzec, *Margriet weet raad, gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*. Utrecht 1978, pp. 115-117.

7. Zie A. Oakley, *Women's work*. Londen 1978, p. 95.

8. Het onderwijsnivo was in deze gemeente in die tijd (zeker bij vrouwen) zeer laag. Aan de andere kant hadden moeders van grote gezinnen ook geen tijd om haar kinderen te helpen.

9. Zie I. van Yperen, *Kaart van de volwasseneneducatie*. 1977, p. 34.

10. Zie R.A.C. Hoksbergen, *Profiel van de avondlyceïst*. 1972, p. 212.

slechts één man bezocht. Dat de deelnemers aan dit type onderwijs voornamelijk vrouwen zijn is niet zo verwonderlijk. Ten eerste kunnen moeders met schoolgaande kinderen overdag gemakkelijk weg (de schooltijden worden zoveel mogelijk op elkaar afgestemd) en ten tweede grijpen veel vrouwen de kans aan om haar relatieve onderwijsachterstand ten opzichte van mannen in te halen.¹¹ In grote getale (voor het schooljaar 1978/79 werd op 20.000 kursisten gerekend¹², trekken volwassen vrouwen, mede beïnvloed door de reeds eerder genoemde feministiese activiteiten en de informatie in de massamedia daarover, naar de schoolbanken. Vrouwen die vroeger niet de mogelijkheid hadden vanwege financiële omstandigheden thuis of omdat het voor meisjes niet nodig gevonden werd (zoals verschillende van mijn informanten vertelden), maar óók vrouwen die vroeger wel de kans kregen verder te leren, maar deze niet aangrepen omdat ze geen zin hadden om huiswerk te maken, vinden haar weg naar de dagmavo voor volwassenen.

De meeste initiatieven voor de totstandkoming van dit type tweedekansonderwijs komen van de schoolleiding van een avondschool, van andere scholen en soms van wethouders van onderwijs. Slechts in drie van de drieënveertig door Hoksbergen en Van Luipen onderzochte gevallen¹³ speelden vrouwenorganisaties een rol. De moedermavo waar ik onderzoek heb gedaan is tot stand gekomen door samenwerking van avondschoolleiding en gemeente. De belangstelling voor deze dagmavo was groot: maar liefst zevenenveertig mensen waren op de voorlichtingsavond aanwezig. Negenentwintig leerlingen zijn uiteindelijk in augustus 1978 met de lessen begonnen. In de loop van het eerste schooljaar hebben drie leerlingen – na kortere of langere tijd – de studie moeten opgeven. Het afvalpercentage is echter lager dan het landelijk gemiddelde van dertien procent.¹⁴ In het tweede jaar zijn er inmiddels nog eens drie leerlingen afgevallen.

Ook landelijk gezien voorziet de dagmavo voor volwassenen in een grote (onderwijs)behoefte. Na de start van de eerste moedermavo's in 1975 (in Middenmeer, Nijmegen en Groningen) breidt het aantal

11. Volgens cijfers van het CBS in Den Haag zijn er in de leeftijdskategorie van 25 tot en met 49 jaar 35% meer vrouwen dan mannen, die uitsluitend uitgebreid lager vormend onderwijs hebben genoten. *Inzicht*. Den Haag 1977.

12. Zie H. van Balkum, 'Groei van moedermavo's door niemand voorzien', in: *Weekblad voor leraren*, 1977-1978, p. 608.

13. Zie R. Hoksbergen, J. van Luipen, a.w., p. 15.

14. *De fijnste uitvinding sinds 100 jaar, de dagschool voor volwassenen. Een rapport van de inspectie a.v.o. (avondonderwijs overdag)*, 1977, p. 5.

zich snel uit. Twee jaar later zijn er reeds vijftiennegentig scholen verspreid over het gehele land.¹⁵ Zowel qua kosten (door subsidiëring als avondonderwijs overdag is het schoolgeld laag), als qua afstand is de dagmavo onder ieders bereik gekomen. Zelfs kleinere plaatsen met slechts een paar duizend inwoners hebben hun eigen moedermavo als dependance van de avondschool in een naburige stad.

ONDERZOEK

Voor het doen van een verkennend onderzoek naar vrouwen die een dagmavo voor volwassenen bezoeken heb ik gekozen voor een dergelijke vorm van tweedekansonderwijs in een kleinere gemeente (te weten 5.000 inwoners). Aan de ene kant heb ik mij bij mijn keuze door praktische omstandigheden laten leiden. Een leeronderzoek gedurende drie maanden in het buitenland (een bij de studie kulturele antropologie gebruikelijke activiteit) was voor mij, gezien mijn gezinsomstandigheden, niet mogelijk. Een gemakkelijk vanuit mijn woonplaats te bereiken onderzoeksobject als deze moedermavo echter wel. Verder heb ik gewerkt met de veronderstelling, dat denkbeelden die mensen erop na houden, bijvoorbeeld ten aanzien van het wel of niet volgen van onderwijs door meisjes en vrouwen, samenhangen met de mate waarin mensen van elkaar afhankelijk zijn. Uiteraard zijn deze afhankelijkheidsrelaties tussen mensen nadrukkelijker aanwezig – en daardoor beter te bestuderen – in een dorpsgemeenschap dan in een stad.

Zeker in de tijd waarin mijn informanten opgroeiden en waarin de welvaart nog niet zo groot was, oefende men sterke sociale controle op elkaar uit en legde men elkaar strenge gedragsvoorschriften op onder meer om elkaar voor nog grotere armoede te behoeden.¹⁶ Deze voorschriften bepaalden niet alleen hoe mensen zich hadden te gedragen overeenkomstig hun religieuze overtuiging en overeenkomstig de maatschappelijke klasse waarvan zij deel uitmaakten, maar ook overeenkomstig de sekse waartoe zij behoorden. Dat er een duidelijk verschil bestaat tussen hetgeen mannen en hetgeen vrouwen behoorden te doen, blijkt wel uit het verschil in onderwijsnivo tussen mannen en vrouwen in de leeftijds-kategorie van dertig tot en met vierendertig jaar in de betreffende

15. H. van Balkum, a.w., p. 608.

16. C. Brinkgreve, M. Korzec, a.w., p. 115.

gemeente.¹⁷

Om inzicht te krijgen in de omstandigheden en de waarden en normen die ertoe hebben geleid, dat vrouwen minder kansen kregen dan mannen om voortgezet onderwijs te volgen, is het belangrijk na te gaan op welke wijze mensen met elkaar samenleefden en welke fysieke, emotionele en economische bindingen zij met elkaar hadden. Ook om te begrijpen waarom vrouwen op dit moment wél overgaan tot het volgen van voortgezet onderwijs en om inzicht te krijgen in de betekenis hiervan voor henzelf en voor haar persoonlijke omstandigheden, moeten verschillende aspecten van het leven van deze vrouwen in ogenschouw genomen worden.

Bij mijn onderzoek heb ik gebruik gemaakt van verschillende onderzoeksmethoden. Na bestudering van de voorhanden zijnde literatuur met betrekking tot het onderzoeksonderwerp en na verzameling van de op dat moment beschikbare kwantitatieve gegevens heb ik mij vooral gericht op het verkrijgen van kwalitatieve gegevens via de methode van participerende observatie en het houden van vraaggesprekken. Hiertoe heb ik mij tot het schoolbestuur van de avondschool, waartoe de moedermavo behoort, gewend met het verzoek de lessen op deze dagmavo te mogen bijwonen gedurende enkele weken vóór en enkele weken ná de zomervakantie. Op deze wijze verwachtte ik zowel vrouwen die reeds een jaar onderwijs genoten hadden, als beginners van het nieuwe eerste schooljaar in mijn onderzoek te kunnen betrekken. Dit laatste mislukte om de doodeenvoudige reden, dat de belangstelling te gering was om een nieuwe eerste klas op te richten,¹⁸ zodat ik de overige weken uitsluitend in de tweede klas heb doorgebracht. Via een gesprek met de coördinatrice van de dependance werd mijn verzoek ingewilligd en was ik verscheidene weken lang een beetje moedermavoleerlinge. Ik woonde de lessen bij, voerde na afloop gesprekken met docenten en leerlingen en dronk met hen koffie tijdens de pauzes tussen de lessen. Verder probeerde ik zoveel mogelijk activiteiten die betrekking hadden op de school mee te maken. Zo woonde ik een klassefeestavond bij, waar ik ook met de

17. Ten aanzien van het genoten onderwijs op basis- en lagere school bestaan er weinig verschillen tussen mannen en vrouwen. Er zijn echter slechts 20% vrouwen die daarnaast nog voortgezet onderwijs genoten hebben, terwijl dit voor 42% van de mannen geldt. CBS Volkstelling 1971.

18. Landelijk is de belangstelling voor dagmavo's voor volwassenen nog steeds stijgende. Voor deze gemeente lijkt het erop, dat de behoefte om een onderwijs-achterstand in te halen slechts door een bepaalde generatie vrouwen gevoeld wordt.

aanwezige echtgenoten een praatje kon maken en nam ik deel aan een driedaags schoolreisje naar Parijs.

Om een beeld te krijgen van de vrouwen die deze mavo bezochten vroeg ik alle leerlingen een formulier in te vullen met vragen betreffende haar burgerlijke staat, kindertal, tot nu toe genoten vooropleiding, haar motivatie om de moedermavo te volgen en dergelijke. Daarnaast heb ik twaalf vrouwen, die ik willekeurig gekozen heb, verzocht een gesprek bij hen thuis te mogen hebben. Elf vrouwen waren hiertoe bereid en dit leverde gesprekken op van ongeveer twee uur, die ik op de kassetterekorder opnam. Omdat ik van al deze vrouwen informatie wilde hebben over dezelfde onderwerpen, heb ik deze gesprekken enigszins gestructureerd. Verder had ik een gesprek met de schoolleiding van de avondschool over de gang van zaken op de dagschool voor volwassenen in het algemeen en die in het betreffende dorp in het bijzonder.

MOTIVATIES OM DE DAGMAVO VOOR VOLWASSENEN TE VOLGEN

Uit de open vragenlijst blijkt, dat bijna alle vrouwen, evenals de enige man, behoefte hebben aan méér algemene ontwikkeling. Ook degenen die vermelden de vroeger gemiste kansen te willen inhalen, zijn hiertoe te rekenen. Zij allen willen meer kennis vergaren, bijvoorbeeld 'om de krant te kunnen lezen', of 'om een buitenlandse taal te leren', zoals twee van de argumenten luiden. Vaak spelen verschillende beweegredenen een rol om de moedermavo te bezoeken. Zo vindt de één, dat ze haar vele vrije tijd daarmee nuttig besteedt, terwijl een ander verwacht door intensief met leren bezig te zijn de spanningen met de buurvrouw te kunnen vergeten. Voor één vrouw, die altijd al met allerlei kursussen bezig was en voor wie studeren gewoon een hobby is, is de mavo een voortzetting hiervan.

Ook de behoefte aan contacten met anderen is een belangrijk motief om weer naar school te gaan. Vooral vrouwen wier kinderen de hele dag naar de kleuter- of basisschool zijn, valt het moeilijk om de tijd door te komen. 'De kinderen de deur uit en daar zat je dan. De muren vlogen me aan, je had niemand om mee te praten, alles is leeg, nergens zijn stemmen', vertelt een vierendertigjarige vrouw waarvan de twee oudste kinderen de middelbare school in de stad bezoeken en de twee jongsten inmiddels ook naar school zijn.

De mogelijkheid om meer zelfvertrouwen te krijgen vormde voor

twee vrouwen aanleiding om naar de moedermavo te gaan. Eén van hen durfde nooit goed een gesprek met iemand te beginnen (en had daardoor weinig kontakten, zoals ze zelf zegt): 'Die anderen weten vast meer dan ik. Die hebben misschien wel havo... Laat ik mijn mond dan maar houden, dacht ik dan.' De ander voelde zich 'als vrouw alsmaar in een hoekje gedrukt. Maar als je mee wilt praten, dan moet je er iets voor doen. Zeker als je kinderen later gaan leren', konkludeert zij.

De noodzaak om mee te kunnen blijven praten met de opgroeiende kinderen wordt door vele vrouwen onderschreven. Zelfs voeren zij dit soms aan als haar belangrijkste motief om de moedermavo te volgen. Misschien wel om zichzelf een alibi te verschaffen? Per slot van rekening wordt het door je omgeving¹⁹ eerder geaksepteerd, wanneer je als moeder een studie volgt in het belang van je kinderen, dan dat je, heel egoïsties, in het belang van jezelf aan je individuele ontplooiing werkt. (Een vraag naar de opleiding van de echtgenoot veroorzaakte daarentegen enig protest: 'Die heeft er niets mee te maken. Ik doe het alleen voor mijzelf.'

Veel vrouwen verwachten door het vermeerderen van haar kennis de kinderen beter te kunnen helpen met het maken van hun huiswerk: 'De kinderen hoeven dan niet te wachten met het oplossen van hun huiswerkproblemen totdat hun vader thuiskomt uit zijn werk.' Eén vrouw is bang, dat de kinderen op een gegeven moment op haar neer zullen kijken als zij zelf niet verder leert. Dit geldt ook voor anderen: het hebben van een mavo-opleiding geeft hen het gevoel 'minder machteloos tegenover de kinderen te staan'. De bezorgdheid van vrouwen om niet in staat te zijn de kinderen te helpen met hun schoolproblemen zou misschien minder groot zijn, als deze vrouwen zichzelf niet de eis stelden een min of meer perfecte moeder te zijn. Zoals in de inleiding al is opgemerkt, worden de kwaliteitseisen ten aanzien van het moederschap, waarvoor tegenwoordig meer tijd en aandacht kan zijn, steeds groter. Terecht merkt een moeder van drie kinderen dan ook op: 'Vroeger was je alleen lichamelijk moe, nu ben je ook geestelijk moe.'

Aan de andere kant spelen de steeds grotere verschillen in onderwijs tussen ouders en kinderen een belangrijke rol in het streven naar meer kennis. Vroeger hadden zowel ouders als kinderen over het algemeen alleen lagere school met hoogstens een jaar voortgezet lager

19. Ook vele burens, familieleden en dergelijke zien de zin van het volgen van de mavo alleen in, wanneer een vrouw het doet in het belang van de kinderen en als dezen, noch het huishouden, eronder lijden.

onderwijs genoten. Tegenwoordig gaan steeds meer jongeren uit het dorp (en naar verhouding ook steeds meer meisjes) naar de middelbare scholen in naburige gemeenten. Schoolgeld en reiskosten vormen niet langer een onoverkomelijk probleem, terwijl meisjes eerder gestimuleerd worden om door te leren. Dit alles vormt voor de moedermavoleerlingen met schoolgaande kinderen een extra drijfveer om haar schoolkennis uit te breiden. De meeste moedermavoleerlingen streven ernaar, hoewel niet allen met dit idee voor ogen weer naar school zijn gegaan, het diploma te halen. 'Nu het goed gaat op de mavo, wil ik het papiertje ook wel pakken ook.'

Sommigen weten nog niet precies wat ze na het behalen van het einddiploma gaan doen. Anderen verwachten, dat ze 'gewoon door zullen gaan met het beheren van haar gezin'. Het hebben van een mavodiploma wordt door verschillende vrouwen gezien als een noodzakelijke voorwaarde om 'de eigen boterham te kunnen verdienen' (een wens die door enkele vrouwen werd uitgesproken), of om verder te kunnen leren voor een beroep. Haar konklusie is: 'zonder diploma's kun je nergens anders terecht dan in de huishouding en poetsen kan ik thuis al genoeg'.

Voor het uitoefenen van een beroep, of om verder te studeren (bijvoorbeeld voor havo) zijn de mogelijkheden in de directe omgeving van deze vrouwen beperkt. Werk is in het dorp nauwelijks te vinden, terwijl er voor verdere studie naar de stad gegaan moet worden. Met kinderen op de kleuter- of basisschool, die tussen de middag thuiskomen om te eten, levert dit nogal wat moeilijkheden op. Eén van de vrouwen merkt dan ook terecht op: 'eigenlijk heb je geen kansen hier: daarom ook hebben zóvelen kansen gemist'.

BEPERKENDE OMSTANDIGHEDEN VROEGER

'Na de lagere school was er wel voortgezet onderwijs, in de vorm van vglo, maar een mulo was er niet. Daar moest je voor naar Nijmegen. Vanuit het dorp waren de reiskosten te hoog, je had grote gezinnen hier, en toen was het nog niet zo dat meisjes gauw naar een mulo gingen. Die moesten het huishouden maar leren. Vroeger heb ik wel gedacht: ik zou best naar de mulo willen, maar alle meisjes gingen naar de kookschool en dan ging je ook mee. En ik was de oudste: moeder was best blij, dat ik af en toe een handje kon helpen.'

Uit dit relaas van een vierendertigjarige moedermavoleerlinge en uit de gesprekken die ik met de andere vrouwen hierover had, blijkt, dat om verschillende redenen veel meisjes een beperkte (of helemaal

geen) voortgezette opleiding hebben gehad. Vier vrouwen hebben alleen maar lager onderwijs genoten (één van hen heeft daarnaast wel de opleiding voor gezinsverzorgster gevolgd). Meer dan de helft van de mavoleerlingen, te weten vijftien, heeft het vglo (in één geval het lhno) gevolgd en daarna ook het diploma behaald. In de meeste gevallen werd deze opleiding gekombineerd met een vakopleiding voor verkoopster, naaister en dergelijke. Verder hebben twee vrouwen gedurende één, en vier vrouwen gedurende twee jaar, in aansluiting op de lagere school, de ulo gevolgd.²⁰

Opmerkelijk is, dat bijna alle geïnterviewde vrouwen de oudste zijn uit een (vaak groot) gezin. Regelmatig moesten deze vrouwen meehelpen in de huishouding, of op het land (voorzover het 'meisjeswerk' betrof!), met het gevolg, dat ze veel lessen misten, of geen tijd hadden om het huiswerk te maken. 'Ik haalde alleen maar vieren en vijven, terwijl ik op de lagere school de beste van de klas was. Toen ben ik er maar mee gestopt...', vertelt een vrouw met spijt in haar stem. Zij had wel zin gehad om verder te leren, maar werd hierin door de omstandigheden thuis (haar vader was voor extra inkomsten als gastarbeider twee jaar in Australië gaan werken) tegengewerkt.

Een andere vrouw werd door haar vader van school gehaald om te werken en om daarmee het gezinsinkomen aan te vullen. 'Nog dezelfde middag stond ik in de wasserij. Ik heb daarna wel kursussen willen volgen, maar ze lieten me de kans niet.' Veel vrouwen durfden zich niet te verzetten tegen de beslissing van haar ouders. In de tijd waarin deze vrouwen opgroeiden, was de samenleving, zeker in een dorp, nog sterk hiërarchies gestructureerd. Dit had zijn invloed op de verhouding tussen ouders en kinderen. De autoriteit van de eersten werd eerder geaksepteerd, dan nu het geval is: 'Kinderen nú op deze leeftijd zijn veel mondiger, maar mij was het een hoop spanningen en moeilijkheden niet waard. Ik heb me er niet tegen verzet. Bij mijn broers werd er wel de nadruk op gelegd dat ze verder leerden.' Er waren echter ook ouders, die het óók voor hun dochters belangrijk vonden, dat ze haar opleiding afmaakten en doorstudeerden. Het gebeurde ook, dat de dochters de zin van verder leren niet inzagen. Zoals een vrouw zegt: 'Het was het huiswerk dat ik erop tegen had. Mijn vriendinnetjes hadden nooit huiswerk. 's Avonds kwamen ze vragen of ik kwam spelen en dan ging ik mee...'

Vaak werd de weerstand tegen de school ingegeven door het feit,

20. Door deze verschillen in opleiding, waarbij velen nooit eerder een andere taal geleerd hebben, is het begrijpelijk dat de ene leerlinge meer moeite heeft met de leerstof dan de andere.

dat deze meisjes de noodzaak om door te leren voor een beroep niet inzagen. Bijna allen groeiden op in de veronderstelling, dat ze later zouden trouwen: 'Ik dacht wel dat het zou worden trouwen en kinderen krijgen, maar eigenlijk wilde ik dat helemaal niet. Je zat echter zo in een patroon dat je niet zag dat het ook anders kon.'

Dat vrouwen zich al veel bezighielden met haar toekomstig²¹ huwelijk blijkt wel uit de romantiese voorstellingen (zoals ze het zelf uitdrukken), die ze er op na hielden: 'Je dacht dat je als je getrouwd bent precies kunt doen wat je zelf wilt. Maar dat is in de praktijk wel tegengevallen.' Een ander droomde vroeger als ze het heel druk had met naaien voor andere mensen: 'Als ik later getrouwd ben ... en dan zag ik gelijk het werk niet meer.' Nu konstateert ze, dat je als huisvrouw nooit vrij bent. 'Je hebt altijd rekening met anderen te houden. Er is altijd wel wat te doen.' Een andere vrouw had wel altijd gedacht, dat ze zou trouwen, maar zich er nooit een voorstelling van gemaakt. 'En dat is maar goed ook', is haar konklusie.

HUISHOUELIJK WERK EN MOEDERMAVO

Ondanks het feit dat vrouwen tot de ontdekking komen, dat de zorg voor man en kinderen ook z'n minder prettige kanten heeft, blijven zij dit huishoudelijke werk als haar voornaamste taak zien, die ze niet snel aan anderen overlaten. Ook al is het bezoek aan de moeder-mavo en het daarbijbehorende huiswerk een belangrijk onderdeel in haar leven geworden: man, kinderen en huishouden mogen er niet onder lijden. Wanneer de uitgaven voor leerboeken en schoolgeld ten koste van het gezin zouden gaan, zien zij zich dan ook genooddaakt om met de lessen te stoppen.

Gelukkig staan de meeste echtgenoten achter het initiatief van hun vrouw om de mavo te gaan volgen. Wel vindt één man het jammer, dat zijn vrouw het niet twintig jaar eerder heeft gedaan, 'dan had ze het door kunnen geven aan de kinderen'. Sommige echtgenoten staan er onverschillig tegenover: 'het is háár zaak, als ze tenminste maar niet altijd met haar neus in de boeken zit.' Er zijn ook mannen, die de studie van hun vrouw werkelijk stimuleren (één van die mannen zit zelf op de avondhavo in de stad!) en hun vrouw op een nieuwe jurk trakteren als ze goede rapportcijfers heeft gehaald. Een andere man vond het 'toch al idioot, dat zij zo met de stofdoek liep te zwaaien'.

Toch zijn er ook mannen, die bang waren, dat zijzelf en de

21. Veel vrouwen kenden haar echtgenoot al van kindsbeen af.

kinderen onder de studielust van hun vrouw zouden lijden. Waarschijnlijk is hun vrees ongegrond, want de meeste vrouwen houden bewust rekening met man en kinderen door het huiswerk te maken als zij weg zijn. Soms zelfs staan vrouwen extra vroeg op om het huiswerk voor die dag te maken, zodat het huishoudelijk werk op de normale uren van de dag gedaan kan worden.

Sommige vrouwen vragen af en toe man en kinderen een handje te helpen, maar meestal blijft een dergelijk verzoek achterwege. Zij vinden, dat de mavo haar eigen keuze is geweest, waarvan zijzelf de konsekwenties moeten dragen en niet man of kinderen. Mannen hebben het trouwens al druk genoeg met hun baan en met de klusjes die in huis opgeknapt moeten worden, terwijl de kinderen druk zijn met school en huiswerk. Vaak ook besteden moedermavo-leerlingen minder aandacht dan voorheen aan het huishouden, waardoor zij goed in staat zijn huiswerk en huishoudelijk werk te combineren.

EFFEKTEN VAN TWEDEKANSONDERWIJS

Uit het voorgaande blijkt, dat in de houding van deze vrouwen ten opzichte van hetgeen door henzelf en door haar omgeving als belangrijkste taken van een huisvrouw wordt gezien, een zekere verandering is gekomen. De verantwoordelijkheid voor deze huishoudelijke taken blijft voornamelijk²² bij henzelf liggen, maar voor de uitvoering daarvan wordt af en toe de hulp van man en kinderen ingeroepen. Het huishouden moet regelmatig bijgehouden worden, maar dit hoeft niet meer in dezelfde mate als voorheen: gedurende het eerste schooljaar zijn de meeste vrouwen haar dagelijkse werkzaamheden steeds meer gaan relativeren. De één sopte iedere dag de badkamer, nu doet ze dat nog maar twee keer in de week. Een ander houdt niet langer vast aan een dwangmatig programma en gaat alleen aan de slag als het écht nodig is.

Ook op andere gebieden zijn er volgens de moedermavoleerlingen veranderingen te bespeuren: het volgen van de mavo heeft bij velen het gevoel van eigenwaarde versterkt. 'Ik kom nu beter op voor mijzelf, ik praat beter van mij af dan vroeger, zodat ik ook tijdens vergaderingen van de ouderkommissie mijn mond durf open te doen',

22. Eén van de geïnterviewde vrouwen staat daarentegen op het standpunt, dat waar vier mensen (zijzelf, man plus twee kinderen) in een huis samenwonen, alle vier ook de zorg moeten dragen voor dat huis.

wordt mij enthousiast verteld. Het leren opkomen voor je eigen belangen, het realiseren van wat je zelf belangrijk vindt en hiervoor durven uitkomen zijn veranderingen, die mede teweeg gebracht zijn doordat vrouwen tijd en aandacht moeten vrijmaken voor zowel lessen als het maken van huiswerk. Deze onbedoelde effecten van het tweedekansonderwijs, dat in eerste instantie gericht is op het inhalen van een onderwijsachterstand en op het behalen van een mavo-diploma, worden door verschillende docenten min of meer bewust nagestreefd. Zij proberen door middel van het onderwijs dat zij geven mensen mondiger te maken, zodat zij voor hun mening durven uitkomen en dienovereenkomstig zullen handelen.

Afhankelijk van het vak, dat hij of zij doceert, oefent men bijvoorbeeld het schrijven van brieven, bespreekt men actuele politieke problemen of probeert men de leerlingen inzicht te verschaffen in de werking van de verschillende sociale verzekeringen. Ook het leren van een taal als frans, duits of engels kan ertoe bijdragen dat deze vrouwen zich ook in het buitenland beter weten te redden. Hoe belangrijk dit laatste is, bleek tijdens het reisje naar Parijs, toen één van de vrouwen (tijdelijk) verdwaalde!

Veel gelegenheid is er niet voor om van het lesprogramma af te wijken: de (les)tijd is beperkt en het eindexamen stelt zijn eisen. Toch streven de meeste leerkrachten ernaar, hoewel het lesmateriaal er niet op is afgestemd,²³ om de door hen behandelde onderwerpen zoveel mogelijk te laten aansluiten bij de persoonlijke interesse en ervaringen van deze moedermavoleerlingen. Tijdens de les biologie wordt er dan ook druk gepraat over kinderziekten als het onderwerp vaccinatie aan de orde is en tijdens de les nederlands wordt er bij het onderdeel 'spreekvaardigheid' over onderwerpen als 'stress', 'werkloosheid' en 'vrouwenemancipatie' gediskussieerd. Het praten vanuit eigen ervaringen en het herkennen van gemeenschappelijke problemen wordt als erg waardevol ervaren: 'zo leer je elkaar beter kennen', merkt één van de leerlingen op, 'en kun je elkaar beter helpen als er iemand dreigt af te vallen'.

Niet alle vrouwen hebben het praten over persoonlijke problemen als positief ervaren. Sommigen staan op het standpunt, dat het geen zin heeft om over je problemen te praten. 'Daar val je een ander niet mee lastig. Die moet je toch zelf oplossen', is een regelmatig gehoorde mening. Ook speelt de angst voor roddel over hetgeen vrouwen over zichzelf of over haar persoonlijke omstandigheden

23. Alleen een bij engels gebruikt leerboek bevat teksten die betrekking hebben op volwassenen.

verteld hebben, mee in haar besluit om er het zwijgen toe te doen.²⁴ Deze vrees is ook best reëel in een dorp waar iedereen familie van elkaar lijkt te zijn (gezien de achternamen) en men elkaar, al is het maar van naam of van gezicht, bijna allemaal kent.

Opmerkelijk is ook, dat een kort geleden opgericht vrouwenkafee, waar vrouwen met elkaar over onderwerpen betreffende de emancipatie van vrouwen kunnen praten, slechts een zeer gering aantal bezoeksters trekt. Een mogelijke verklaring hiervoor is, dat men óf bang is dat de besproken problemen 'het hele dorp door gaan', óf niet geïnteresseerd is in deze vorm van vrouwenemancipatie en misschien spelen beide factoren wel een rol.

VROUWENEMANCIPATIE

Docenten zowel als schoolleiding van de moedermavo zijn van mening dat van het aldaar gegeven onderwijs een emanciperende werking uit moet gaan. Ook in de uitgangspunten en doeleinden van de regeringsnota *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel*²⁵ is onder andere het streven om via onderwijs 'meer mensen mondig en weerbaar te maken' terug te vinden. Deze doelstelling wordt door de Emancipatiekommissie van harte onderschreven, en zij tekent daarbij aan, dat onderwijs (dus ook tweedekansonderwijs) ertoe moet bijdragen, dat 'rolbeperkingen voor mannen en vrouwen weggenomen moeten worden' en dat 'de achterstanden van vrouwen wat betreft de deelname in de maatschappelijke sfeer ingehaald moeten worden'.²⁶ Dit betekent onder meer dat vrouwen (en natuurlijk ook mannen) die gedragingen en bezigheden moeten kunnen ontplooiën, die niet traditioneel van hen verwacht worden.

De vraag is of dit streven ook door de moedermavoleerlingen aangehangen wordt. Aan de ene kant bleek uit de verschillende gesprekken met deze vrouwen, dat zij zich bewust zijn van de ondergeschikte positie die vrouwen in de samenleving innemen. Uitspraken als: 'ik ben het er niet mee eens, dat onderwerpen die vrouwen aangaan, zoals abortus, door mannen geregeld worden', of 'ik had best graag automonteur willen worden, maar meisjes mochten

24. Als men behoefte heeft om te praten over persoonlijke problemen, zoeken sommige vrouwen liever een vriendin op, die niet uit het dorp afkomstig is.

25. *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel*. Den Haag (Staatsuitgeverij) november 1975.

26. Kommentaar van de Emancipatiekommissie op *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel*, oktober 1976.

dat niet', spreken voor zich.

Aan de andere kant stellen deze vrouwen dat ze kunnen doen en laten wat zij zelf willen. Iedere geïnterviewde vrouw vindt zichzelf geëmancipeerd, of 'op de goede weg', zoals een vrouw zegt, die het huishouden niet 'als het enige heilige' kan zien en ook buiten haar gezin wil kunnen functioneren. Ook anderen getuigen hiervan: 'Ik vind dat we allemaal wel geëmancipeerd zijn, we leven allemaal prettig...', is de mening van een vrouw met betrekking tot haarzelf en haar medeleerlingen. Vooral het feit dat zij vrijelijk over het gezinsinkomen kunnen beschikken en niet de hand hoeven op te houden om huishoudgeld te krijgen, sterkt hen in deze mening.

Het demonstratieve optreden van feministen, dat deze vrouwen kennen van televisie-uitzendingen, wijzen zij verontwaardigd van de hand: 'dat zijn vrouwen die nog verder willen emanciperen en boven de mannen willen staan...'. Wel veronderstelt één van hen, dat 'feministen voor groepen die onderdrukt worden in de samenleving misschien wel nodig zijn, maar ik heb er geen behoefte aan, ik leid mijn eigen leven'.

Voor vrouwen die opgegroeid zijn in een dorpssamenleving, waarin de onderwijsvoorzieningen minimaal waren, waarin mensen over weinig geld beschikten, waarin het voor meisjes niet nodig geacht werd om verder te leren tenzij het haar toekomstige huishouding ten goede kwam, waarin kinderen zich nauwelijks tegen de wil van de ouders durfden te verzetten en waarin moeders druk bezig waren om grote gezinnen draaiende te houden, is het niet te verwonderen, dat zij tevreden zijn met haar huidige verworvenheden. In vergelijking met de situatie van vroeger genieten deze moedermavoleerlingen meer inkomsten, hebben zij minder kinderen, beschikken zij over huishoudelijke apparatuur, zodat zij geld, tijd en aandacht kunnen besteden aan haar persoonlijke vorming en scholing. Dit is een ontwikkeling waarmee men ongetwijfeld blij kan zijn.

Misschien speelt ook een rol, dat deze moedermavoleerlingen²⁷ behoren tot, of zich identificeren met een groep of klasse, waarin vrouwen geacht worden tevreden te zijn met de hun traditioneel toebedeelde gezinstaken (zeker als ze daarnaast ook de mogelijkheid hebben om iets anders te doen zoals de moedermavo).²⁸ Dit betekent, dat voor de beoordeling van de mate waarin het tweedekans-

27. Volgens enkele docenten stellen leerlingen van een moedermavo in de stad zich heel anders op: deze vrouwen zouden onder andere actie voeren voor verbetering van de positie van vrouwen, praatkafes oprichten.

28. Zie A. Oakley, *The Sociology of Housework*. Londen 1974, p. 68.

onderwijs een bijdrage kan leveren aan het verminderen van de relatieve achterstand van vrouwen op verschillende terreinen binnen de samenleving, de omstandigheden waaronder deze vrouwen leven en het beeld dat zij als vrouw van zichzelf hebben, belangrijke factoren zijn. Mede gezien het ontbreken van de praktische mogelijkheden daartoe (vele kinderen van deze moedermavoleerlingen zitten nog op kleuter- of basisschool, banen zijn haast niet te krijgen en parttime banen, die mannen de mogelijkheid bieden een deel van de gezinstaken over te nemen, zijn er nog steeds niet voldoende!) is het niet te verwachten dat er onder invloed van het onderwijs dat zij volgen, ingrijpende veranderingen in het leven van deze vrouwen zullen plaatsvinden. Misschien geldt de opmerking van één van hen ten aanzien van de situatie in haar jeugd nog steeds: 'je zat zo in een patroon, dat je niet zag dat het ook anders kon...'.

Mieke Aerts

Jong geleerd

Ik heb plezier in wetenschap, ik vind werken binnen de universiteit meestal leuk en het leek me altijd al de prettigste manier om de tijd door te komen. Niet dat ik steeds een duidelijke voorstelling had van wat wetenschappelijk werk inhoudt, integendeel.

In de vijfde klas – het kan ook de vierde zijn geweest – van de middelbare school mocht ik op kosten van Philips een weekend naar het Evoluon. Samen met zo'n twintig leeftijdsgenoten afkomstig van andere scholen liep ik anderhalve dag rond in een 'witte jas' en verrichtte onder andere een door mij niet geheel begrepen 'experiment', waarin als ik mij goed herinner, het energieverbruik van een bromfietsmotor werd gemeten. Het geheel diende ertoe om ons bewust te maken van de naderende energiekrisis en van de verlossende rol die energiebesparende Philips-apparatuur daarbij kon spelen. Van deze boodschap was ik niet zo gediend, maar aan de bekoring van de witte jas kon ik me niet onttrekken. Dat is dan ook goed te zien op de foto die aan het eind van het weekend van onze groep werd gemaakt.

Mijn moeder zag het in ieder geval onmiddellijk en vond het prachtig. Zij en ik waren het er al jaren over eens dat ik geleerde zou worden, om precies te zijn: dokter. Niet huisarts, nee, onzichtbaar voor het gewone volk, ver van de dagelijkse strijd om het bestaan, zou ik in het een of andere laboratorium een groots werk gaan verrichten. En wanneer ik de mensheid eenmaal in alle bescheidenheid van drie of vier enge ziektes had bevrijd, zou mijn naam in de encyclopedie komen. Want in de wetenschap ging het eerlijk toe: niemand zou mij erop aankijken dat ik half-indies was en zelfs een meisje, als ik mijn werk maar goed deed werd ik vanzelf beloond.

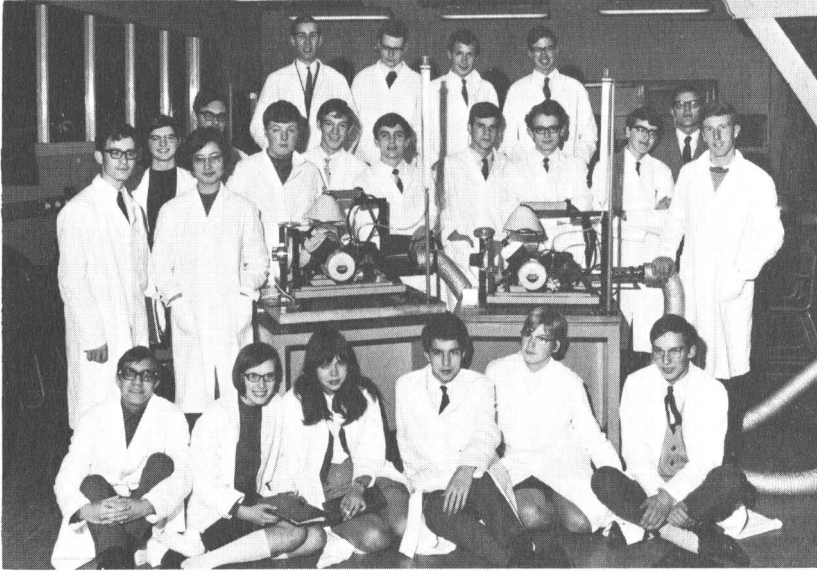
Deze fantasie hebben mijn moeder en ik jaren volgehouden, terwijl in de praktijk voortdurend bleek dat mijn interesses en capaciteiten helemaal niet in de richting gingen van een carrière als eenzaam

bakteriënbestrijder. Daar was alleen al de kwestie met het voorhoofd. Een echte geleerde kon je volgens mijn moeder herkennen aan het opvallend hoge voorhoofd, toch wel minstens een handbreedte hoog. Een foto van Marie Curie – wel geen dokter, maar toch heel geleerd en bovendien een vrouw – diende als bewijs. Met mijn vingers mat ik mijn voorhoofd: nog geen vier. Dat zat dus al fundamenteel fout. Bovendien had ik de verkeerde knobbel. Zoals mijn moeder zei: ‘Je hebt óf een talenknobbel óf een wiskundeknobbel’. Alleen mijn vader bezat kennelijk de laatste. Ik heb trouwens heel lang gedacht dat een soort vetknobbel op zijn slaap de zetel van het wiskundig denken was. Pas toen hij het ding operatief liet verwijderen merkte ik mijn vergissing op: hij kon me nog steeds alle sommen uitleggen. Wat niets hielp omdat ik ze bleef haten.

Leuk vond ik de traditionele alpha-vakken, talen en vooral geschiedenis. In de laatste klas van de middelbare school vatte ik dan ook het plan op om geschiedenis te gaan studeren. Ik ging er zonder meer vanuit dat ook bij wetenschappelijke arbeid die niet in een witte jas werd verricht plezier, nut en maatschappelijke erkenning automatisch samen zouden vallen of op elkaar volgen. Totdat ik op de vraag van mijn moeder, ‘hoeveel mensenlevens ik met geschiedenis dacht te redden’, het antwoord schuldig moest blijven. Leuk was niet nuttig. Maar nuttig ging voor. Dus toen ik mij uiteindelijk onttrok aan de medicijnenstudie kwam geschiedenis als alternatief niet in aanmerking en werd het sociologie.

Dat nuttig voor leuk ging, betekende voor mij op dat moment niet meer dat ik een gevierd mensenredster moest worden, maar iets veel vagers: dat ik leerde na te denken over de effecten van wetenschap. Eenmaal op de universiteit was ik wel gedwongen iets onder ogen te zien waarvan ik op school nog gedacht had dat het wel over zou gaan: de ‘oneerlijkheid’ van wetenschap. Het deed er wel degelijk toe van welke sekse je was, welke kleur je had, wie je vrienden en vriendinnen waren en of je wel of niet tegen Vietnam ageerde. Allerlei vormen van onderdrukking werden binnen de wetenschap gekontinueerd, soms gelegitimeerd en wellicht ook geproduceerd. Ik begon mij steeds meer verbonden te voelen met bewegingen die dat binnen en buiten de universiteit aan de orde stellen: studentenbeweging, linkse en feministiese beweging.

Die verbondenheid voel ik nog steeds. Maar ik ben me wel steeds meer gaan ergeren aan de meest gangbare uitingen – ik kom ze tenminste dagelijks tegen – van links of feministies geïnspireerde wetenschapskritiek, of wat daar voor doorgaat.

Mieke Aerts, tweede van links, tweede rij van voren

Kritiek op de bluf bij voorbeeld, die zo kenmerkend zou zijn voor het wetenschapsbedrijf. Enkele jaren geleden was bluffen typies kapitalisties (warenruil, verkooptrucs), nu is het bovendien typies mannelijk. Dat zal wel, weet ik veel, maar is bluffen ook typies wetenschappelijk? Ik zou bij mijn antwoord op zo'n vraag in ieder geval rekening willen houden met het aardige verschijnsel, dat veel wetenschappelijke spelregels expliciet ten doel hebben om de mogelijkheid van bluf (pure intimidatie) zoveel mogelijk te beperken. Alleen al zoiets simpels als de verplichting tot nauwkeurige bronvermelding heeft daarmee te maken, omdat zo een mogelijkheid tot controle wordt aangegeven. Dat die er in sommige gevallen toe leidt dat Marx, Weber, Elias en koningin Juliana worden geciteerd ter ondersteuning van een uitspraak als 'alleen is maar alleen', zie ik eerder als een teken van misbruik dan als een noodzakelijk gevolg van zo'n spelregel. Overigens geldt voor wetenschap natuurlijk ook de uitspraak van science-fiction schrijver Theodore Sturgeon: 'Natuurlijk is 99% van science-fiction troep, want 99% van alles is troep.'

Typerend voor wetenschappelijke discussie lijkt mij niet dat mensen elkaar met schijnbare meerkennis om de oren slaan, maar dat de regels voor wat erkend wordt als kennis geëxpliciteerd zijn. En dat er dus een duidelijke maatstaf is om kennis aan af te meten. Of die 'duidelijkheid' de wereld geweld aandoet weet ik niet. Maar je dat afvragen – en daarmee of wetenschappelijk denken als zodanig onderdrukkend is – vind ik een stuk interessanter en radikaler dan blufkritiek.

Wat me misschien nog wel meer ergert is de typiese 'nieuwe vrijgestelden'-zelfhaat waarmee de linkse en feministiese kultuur aan de universiteit doordrenkt is. Uiteraard is het binnen die kultuur taboe om te spreken over het plezier van wetenschappelijk werk. Over hoe leuk het is om aan je bureau over een boek te hangen en telkens even te denken dat je 'het' begrijpt totdat je de bladzijde omslaat. Of hoe prettig je nieuwe vulpen voelt. Of met hoeveel genoegen je zojuist een beeldschone ideologiebegrip hebt ontworpen. Of hoe spannend het was om één van de door jou geïnterviewden met een paar woorden jouw ideologiebegrip naar god te horen praten. Of dat je van de werkgroepsdiskussie over de relatie tussen Althusser en Foucault een nacht hebt wakkergelegen.

Dat laatste is wat overdreven. Maar ik zou het toch liever horen dan het zoveelste verhaal over hoe vervreemd wij op de universiteit wel zijn, en hoeveel echter het zou zijn om 'in de praktijk' te werken en hoeveel liever je de deur van het mannenbolwerk achter je dicht zou willen trekken.

Een andere, nog steeds veel voorkomende vorm van zelfhaat is de behoefte om voortdurend in het stof te gaan liggen voor het gewone volk, de gewone huisvrouw of de beweging. Dat de relatie tussen universitair en niet-universitair, wetenschap en politiek (of kunst) een probleem is waar we iets aan moeten doen lijkt me ook. Het zijn de veel gesuggereerde oplossingen waar ik het niet mee eens ben. Ik ga maar voorbij aan die feministen die het probleem gewoon wég denken te definiëren door zichzelf als (ook) een gewone huisvrouw te presenteren. De meest gekozen strategie is namelijk een andere: de ‘kloof’ proberen te dichten door wetenschap voor het gewone volk te verklaren (in aangepast taalgebruik) en op bruikbaarheid voor andere levensbereiken toe te snijden (soms op de ‘lange termijn’).

Wat het verklaren betreft: als wetenschap niet meer is dan moeilijk zeggen wat ook gemakkelijk kan, wat doen we dan nog op de universiteit? En als er dan toch verklaard wordt: waarom zou ik aan elke voorbijganger Althusser of Foucault moeten kunnen uitleggen terwijl niemand van die voorbijganger verwacht dat zij mij háár werk van alledag (theoretische fysica, kinderen opvoeden, of machinebankwerken) kan uitleggen? En wat betreft bruikbaarheid: waarom zou die van Althusser per sé moeten worden afgemeten aan de kinderopvoeding en niet vice versa (over machinebankwerken zal ik het in dit verband maar helemaal niet hebben)?

Als wetenschap en universiteit bestaansrecht hebben, dan ontlenen ze dat uitsluitend aan hun uniciteit, het niet reduceerbaar zijn tot andere manieren van met de wereld omgaan. In die zin is er een kloof die principiële niet te dichten valt. Het bestaansrecht van feministische en/of links geïnspireerde wetenschapsbeoefenaren zie ik in het feit dat ook een kritisch onderzoek van wetenschap heel specifieke training en vaardigheid vereist. Of soms gewoon tijd en ervaring. Natuurlijk kan iedereen de meest botte vormen van wetenschappelijk gelegitimeerde of geproduceerde onderdrukking aan de kaak stellen. Maar met de subtielere vormen is het duidelijk moeilijker.

Zojuist gelezen: *The lesbian community*, een onderzoek naar een deel van de lesbische subcultuur van San Francisco door ene Deborah Goleman Wolf, medies antropoloog en, zoals zij dat zelf zegt, hetero-feminist. Haar bedoelingen met dit onderzoek waren uiterst eerbaar: een voorbeeld laten zien van sterke vrouwen die ook in haar persoonlijk leven feministies proberen te zijn. Maar het resultaat, het boek dus, is een aaneenschakeling van dubbele boodschappen geworden. Zo staat heel uitdrukkelijk onder elke foto waarop vrouwen voorkomen vermeld, of die lesbies zijn of hetero – moet nu bewezen worden dat je ‘het’ niet kunt zien aan mensen of zou de

onderzoekster echt denken dat je een lesbische identiteit kunt fotograferen? De details van het alledaagse leven in de subcultuur, ook de meest banale, worden steeds met dezelfde, gekunsteld aandoende wetenschappelijkheid weergegeven (twee zoenende vrouwen – a lesbian couple ‘showing affection’). Niet alleen ontstaat zo bij de lezers de indruk dat bijvoorbeeld het houden van huisdieren binnen de beschreven subcultuur op één lijn staat met het hebben van lesbische relaties (de subcultuur als breukloos geheel), bovendien wordt het inspelen op voyeuristische belangstelling netjes vermomd (‘aangezien mannen dat willen’, verspreekt Wolf zich een enkele keer, ‘zal ik nu aangeven wat lesbische vrouwen in bed zoal doen’). Kortom, het is mij onduidelijk wat een boek als dit toevoegt aan de eigen publikaties vanuit de lesbische subcultuur, tenzij dan het predikaat ‘wetenschappelijk goedgekeurd’, hoe dubbelzinnig ook.

Tot mijn verbijstering moet ik uit de inleiding op het boek konkluderen dat het juist die wetenschappelijke goedkeuring is geweest, waar het een aantal invloedrijke personen binnen de lesbische subcultuur, die meewerkten aan dit onderzoek, om te doen was.

Dat sommige mensen wetenschap en scheidsrechtersrol toeschuiven en dat onderzoek(st)ers daar vaak graag op inspelen lijkt me absoluut onterecht. Ik denk evenmin nog dat de wetenschap in zich machtsvrij is. Ik zie mijn specifieke bijdrage aan de strijd van allerlei groepen tegen hun onderdrukking in het experimenteren met de mogelijkheden en beperkingen van wetenschap. Dat wil zeggen het beantwoorden van de vraag of en onder welke voorwaarden wetenschap onderdrukkend is, het beschermen van anderen tegen de meer subtiele vormen van wetenschappelijk terreur en het bedenken van alternatieven. Ik vind ook dat de prioriteit van links en/of feministies geïnspireerde mensen aan de universiteit, waartoe ik mijzelf reken, bij de enige activiteit moet liggen waarin wij onvervangbaar zijn: het krities bedrijven van wetenschap.

Ik kan me daarom niet voorstellen dat ik ooit van mezelf zou zeggen: ‘overdag houd ik me bezig met denken over de maatschappelijke werkelijkheid, ’s avonds probeer ik die werkelijkheid te beïnvloeden’. Mijn favoriete manier van de werkelijkheid beïnvloeden is opschrijven wat ik erover denk. Trouwens de heer van wie ik ooit deze uitspraak las, had toen juist een nogal geruchtmakend proefschrift geschreven over een politiek heet hangijzer als de reactie van leraren op onderwijsvernieuwing; dus die hield zich beslist niet aan zijn eigen leefregel.

Nee, als ik vrij zou kunnen beschikken over mijn eigen dagindeling, dan zou ik mij schaamteloos laten inspireren door die van echte

geleerden. Jan Romein schrijft in dit verband over Huizinga: 'Hij heeft mij zelf eens verteld, hoe hij de morgenuren placht te besteden aan scheppend, de middaguren aan voorbereidend werk, terwijl de avonduren voor lektuur gereserveerd bleven.' Zo zou ik het natuurlijk nu ook weer niet willen, want het lijkt me tamelijk enerverend om alsmaar het voorbereidend van het scheppend werk te moeten onderscheiden. En elke avond 'lektuur' gaat vast vervelen.

Ik zou graag de eerste professor met een kantoorboekhandel worden. Ik stel mij voor dat ik 's ochtends mijn werkgroepen geef en dan 's middags in de zaak sta. Een kleine, overzichtelijk ingedeelde winkel: links opbergssystemen en prullenbakken, rechts papierwaren, typemachines en pennen. Beslist geen tekenpapier of kadoverpakkingsmateriaal. Bij de kast met folders en katalogi van kantoorspullen staat een gemakkelijke stoel voor de poezen. Ik lever uiteraard aan niemand. Wel leid ik zo nu en dan een bezoeker rond, die samen met mij zachtjes de typemachines en de poezen mag aaien of ook wel een prullenmand bekloppen. Geen kinderen in de zaak, behalve misschien op mijn verjaardag, wanneer ik ze vijf minuten met een systeemkaartenmolentje zou kunnen laten spelen. Maar daar moet ik nog eens rustig over denken.

Ik moet toegeven dat ik een beetje modegevoelig ben: elk jaar laat ik de inventaris geheel vernieuwen, nu eens alles in steenrood, dan weer alles in hardblauw (papier is uiteraard alleen in het wit geoorloofd).

Ik schat dat ik het gemiddeld één uur per middag in de zaak uithoud. Daarna moet ik hollen naar mijn werkkamer, overvallen door een onbedwingbare behoefte om te schrijven. Want dat krijg je ervan.

Verder wil ik graag een aan mijn woning vastgebouwd archief. Dan valt het al een stuk minder op dat ik daar vaak zit in plaats van boodschappen te doen of een vergadering te bezoeken. In dit archief worden dan de dossiermappen regelmatig ververs, zodat mij telkens nieuwe verrassingen wachten. Of als dit niet mogelijk is misschien een klein museum? Met 3567 griekse vazen waarvan de beschrijvingen door elkaar zijn geraakt zodat ik ze mag uitzoeken?

Annechien Vink/Debora Meijers/Riet Paasman

Rendez-vous met Anna

Herkenning zonder identifikatie

EINDELIJK EEN ONTMOETING

We zijn elkaar tegengekomen in de Kommissie Vrouwenstudies, die de Fakulteit der Letteren (GU-Amsterdam) anderhalf jaar geleden heeft ingesteld met de opdracht om samen met twee medewerkers 'vrouwenstudies te coördineren en te stimuleren'. Wij, dat zijn: Annechien Vink, fakultair medewerkster vrouwenstudies, Debora Meijers, medewerkster Kunstgeschiedenis en Riet Paasman, kandidaatsassistente Moderne Letterkunde Neerlandistiek. De fakulteit bestaat uit 44 vakgroepen die, verspreid over de stad, vrijwel volledig geïsoleerd van elkaar functioneren. Dat we elkaar buiten de muren van onze eigen vakgroep treffen, betekende op zich al een doorbraak uit verstarde structuren. Het heeft bijna een jaar geduurd, voordat een globaal overzicht bestond over wat er op het gebied van vrouwenstudies in de verschillende vakgroepen gebeurde, welke studenten en docenten eraan wilden werken, voordat alle betrokkenen elkaar althans van gezicht kenden. Beleids- en kommissiewerk, overleg binnen en over de van bovenaf opgelegde voorwaarden, hebben tot nu toe het grootste deel van onze tijd opgeslokt. Aanvankelijk had de Fakulteitsraad ons 9 maanden gegeven om het antwoord te vinden op de vraag wat vrouwenstudies zijn. Hier zijn nog eens 9 (!) maanden aan toegevoegd. Hoewel we elkaar regelmatig tegenkomen aan de vergadertafel, is er voor systematische inhoudelijke discussie nauwelijks tijd. Het is dan ook eigenlijk bij toeval, dat we in gesprek raakten over feminisme en kunst naar aanleiding van een film van Chantal Akerman *Les rendez-vous d'Anna* (1978). Als we niet zo geïntregeerd waren geweest door deze film, was het gesprek erover tot de gebruikelijke borrelpraat beperkt gebleven. Om over de film te kunnen praten moesten we onze opvattingen over feminisme en kunst, onze kritiek op de bestaande kunstbenaderingen expliciteren, over onszelf vertellen,

elkaar leren kennen. Dat hebben we gedaan, eindelijk. Niet in vergadering bijeen rond een formikatafel met koffie in plastik bekers en notulen, maar 's avonds in een luie stoel met wijn en een tape-rekorder.

We zouden een aantal aspecten van de film min of meer objectief kunnen beschrijven: het handelingsverloop, de personen die erin voorkomen, de ruimtes waarbinnen de handeling zich afspeelt, de kamera-instelling, de montage van scènes, tekst en geluid enzovoort. Daarmee zouden we de film als objekt beschouwen en onszelf buiten schot houden. Een film is echter geen objekt buiten jezelf, maar een reeks beelden zoals je die vanuit je eigen interpretatiekader reproduceert. We wilden met onszelf en elkaar gekonfronteerd worden: onze manier van kijken en verwerken ter discussie stellen, analyseren welke onuitgesproken vooronderstellingen over feminisme en kunst daaraan ten grondslag liggen. De gesprekken vormden ons analysemateriaal. Het zien en verwerken van een film wordt zo een proces dat geen einde heeft: door je eigen ervaringen onder woorden te brengen, te toetsen aan die van anderen, nieuwe woorden te kiezen, veranderen de beelden in je hoofd, groeperen zich opnieuw.

Het is jammer, dat we de gesprekssituatie hier moeten reduceren tot woorden in een ordelijk betoog. Zoals gebruikelijk in de wetenschap worden daarmee alle niet-rationele, maar zeer bepalende aspecten buitengesloten: de woede-uitbarstingen, het gelach, de stiltes, het steeds opnieuw herformuleren, de achtergrondmuziek van ruisende zomerregen en klokkende flessen.

LES RENDEZ-VOUS D'ANNA

We schetsen een globaal beeld van de film zoals dat in dag- en weekbladen gebeurt. We hopen, dat iedereen die de film niet heeft gezien, daarmee voldoende materiaal heeft om ons verdere betoog te volgen.

In *Les rendez-vous d'Anna* lijkt de hoofdpersoon haar leven niet meer te laten bepalen door relaties. Anna, een regisseuze, trekt met haar films door Europa. De film bestrijkt 3 dagen van haar leven, waarin ze met de trein van Keulen naar Parijs reist. Onderweg treft ze een aantal mensen. Haar eerste 'rendez-vous' heeft ze met een duitse onderwijzer, die haar vertelt, dat zijn vrouw hem voor een turk verliet. Op een station heeft Anna een afspraak met de moeder van een vroegere vriend, die haar ervan probeert te overtuigen om te trouwen en kinderen te krijgen. In de trein ontmoet Anna een

gedesillusioneerde revolutionair die uit Zuid-Amerika komt en op weg is naar Frankrijk, het land waar naar hij hoopt, de vrijheid te vinden is. In Brussel ontmoet Anna haar moeder, met wie ze de nacht in een hotel doorbrengt. In Parijs, waar Anna woont, gaat ze met een vriend naar een hotel. Ook deze is gedesillusioneerde. Nadat hij ziek is geworden en Anna medicijnen voor hem heeft gehaald, verlaat ze hem midden in de nacht en komt in haar lege huis. Ze luistert naar de tijdens haar afwezigheid achtergelaten boodschappen op het telefonies antwoordapparaat. De italiaanse vrouw met wie Anna de hele film door probeert te telefoneren, heeft gebeld. Vrienden zeggen het jammer te vinden, dat ze niet bereikbaar was. De volgende rondreis met haar films is al weer georganiseerd.

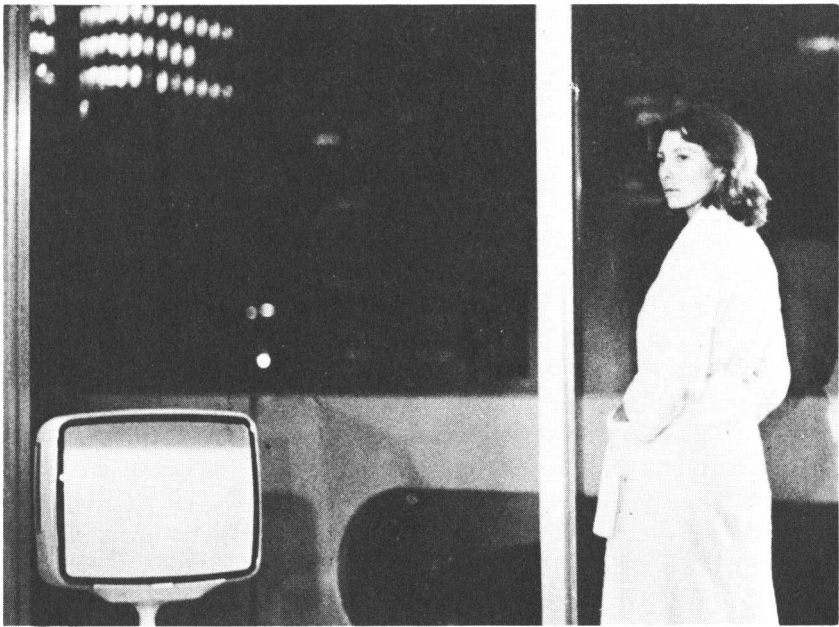
Anna heeft zich losgemaakt uit het traditionele levenspatroon van vrouwen, dat een afgeleide vormt van relaties met anderen. Haar contacten verlopen volgens afspraak en vinden plaats in anonieme ruimtes, hotels, stations. Behalve tegen haar moeder vertelt Anna niets over zichzelf. Zij luistert naar de monologen die anderen tegen haar afsteken over hun verwachtingen en idealen waarin ze teleurgesteld zijn, maar waaraan ze evenals aan verstarde relaties blijven vasthouden. Anna gaat niet met hen in discussie, zij reist verder. Het beeld dat we van haar krijgen is als het ware het negatief van het beeld dat de anderen van zichzelf geven en dat zij op Anna projekeret. In Anna wordt de holheid van hun ideeën over de grote liefde, het moederschap, de revolutie weerkaatst. Anna plaatst daar geen positief beeld tegenover.

Het enige contact dat Anna zoekt, met de italiaanse, komt niet tot stand. Het verlangen is voortdurend aanwezig, maar het contact is niet noodzakelijk voor Anna's voortbestaan. Chantal Akerman zegt over Anna: 'Zij is een nomade in een wereld die de hare niet is. Ze is zonder verleden en toekomst. In mijn films oordeel ik niet, ik stel geen bepaalde manier van leven voor. Ik konstater slechts dat onze waarden instorten en dat is maar goed ook.'¹ Anna reist, maar is niet onderweg ergens heen. Door het oog van de kamera nemen wij Anna waar, zoals zij naar de dingen en mensen om zich heen kijkt: registrerend, zonder oordeel, zonder perspectief. De beelden zijn vaak symmetries, lange statiese opnamen van de gang van een hotel, de trap van een station, close-ups van Anna's gezicht. Tussen de personen bestaat de handeling voornamelijk uit de monologen.

1. Geciteerd in Paulien Terreehorst, 'Een geschiedenis van een autonome vrouw. De relaties van Chantal Akerman', in: *De Groene Amsterdammer*, 31 januari 1979, p. 15.

De beweging in het beeld is de mechaniese van de treinen en auto's waarin Anna reist. Door de hele film horen we verkeersgedruis, dat zich vermengt met de monologen of een radio die Anna even aanzet. De leegte die door de schaarsheid aan middelen wordt geproduceerd, dwingt tot actief kijken en biedt ruimte niet alleen voor het invullen van de handeling, maar tegelijkertijd voor reflectie op onze eigen invulling.

WIJ EN ANNA, ANNA EN DE ANDEREN

Waarom zijn we naar deze film gegaan? Een tweede maal, nadat we hadden afgesproken er verder over te praten. Hoewel we ons min of meer 'professioneel' bezighouden met feminisme en kunst en daarom gespitst zijn op alles wat als 'vrouwenkunst' in de media verschijnt, gaan we eigenlijk alleen naar een film, wanneer we daar voor onszelf iets van verwachten. Van Akerman hadden we al verschillende films gezien: *Je Tu Il Elle* (1974), *Jeanne Dielman* (1976) en *News from home* (1976). Op grond hiervan en van filmkritieken over *Les rendez-vous d'Anna* hoopten we een vrouw tegen te komen die niet meer bezig is zich te ontworstelen aan verstikkende relaties, maar daarvan bevrijd is en haar eigen weg gaat. Veel 'vrouwen'-films, zeker de meer commerciële, gaan over het moeizame emancipatieproces van een vrouw dat in realistische kleuren wordt afgeschilderd en van de kijkster identifikatie met de hoofdpersoon vraagt. We hadden de verwachting, dat de film ook op het nivo van de vorm van dit soort films zou afwijken.

Hoe gekonditioneerd onze kijkgewoonten zijn, blijkt uit het feit, dat we de film aanvankelijk toch vooral op het realiteitsgehalte ervan beoordeelden. Als rode draad door het gesprek heen loopt de vraag in hoeverre wij onszelf in Anna herkennen. Wel vindt een verschuiving plaats van de vraag of Anna misschien op de vlucht is voor relaties naar de vraag of Anna nog bezig is net als wij afstand te nemen van afhankelijkheidsrelaties die ons in onze bewegingen beperken. Uiteindelijk werpt de film ons terug op de vraag hoe we zelf vlucht(t)en in en uit relaties.

Het is typerend, dat het praten over relaties met mannen een groot deel van het gesprek in beslag neemt. Dat is natuurlijk niet zo vreemd. Immers, Anna komt met mannen in aanraking en de vrouwen die zij ontmoet, praten voornamelijk over zichzelf in relatie tot mannen. In dit opzicht weerspiegelt de film waarschijnlijk vrij adequaat de fase van emancipatie waarin veel vrouwen zich bevinden. Verschillende

aspecten van het probleem van afhankelijkheidsrelaties komen in de film aan de orde: seksualiteit tussen man en vrouw, de relatie tussen moeder en dochter, het huwelijk, het krijgen van kinderen, (seksuele) relaties met vrouwen, de problemen van een alleenstaande werkende vrouw. Vanuit herkenning van deze thema's praten we over de verschillende opvattingen binnen de vrouwenbeweging hierover en onze eigen ervaringen.

Hoe wij Anna's verhouding tot mannen beoordelen als min of meer reëel en al of niet wenselijk, hangt samen met de verschillende plaats die mannen in ons leven innemen: van samenwonen tot verre vrienden.

Anna neemt de onderwijzer mee naar haar hotelkamer. Ze ligt met hem in bed. Ze beginnen te vrijen. Plotseling gaat Anna rechtop zitten en zegt tegen de man, dat hij weg moet gaan. Hij kleedt zich aan. Voordat hij weggaat, spreekt hij in een afstandelijke monoloog zijn teleurstelling uit. Anna loopt met hem mee naar de hal van het hotel en maakt een afspraak met hem voor de volgende dag. Als Anna na deze tweede ontmoeting definitief afscheid neemt, laat de man zijn verbittering blijken. Blijkbaar heeft Anna door in te gaan op zijn uitnodiging verwachtingen gewekt. Had ik dan niet moeten komen, vraagt ze. En hij moet haar gelijk geven.

We vinden de man niet onsympathiek, best aantrekkelijk, het vrijen ziet er lekker uit. We proberen een psychologische verklaring te vinden voor de vraag waarom Anna de man uit haar bed stuurt door ons met Anna te identificeren. Is Anna bang om zichzelf over te geven, weet ze nog niet zo goed wat ze wil of weet ze het wel, maar kan ze nog niet in overeenstemming met haar bewustzijn handelen? Anna's handelen wordt niet gemotiveerd en komt daardoor abrupt en enigszins werkelijkheidsvreemd over. De scène biedt aanknopingspunten voor herkenning, maar door de fragmentarische stijl is inleving onmogelijk. Het ontbreken van een uitleg dwingt ons om ons af te vragen hoe wij zelf in een dergelijke situatie zouden handelen. Anna stelt door het afbreken van de handeling, door haar zwijgen, de romantische verwachtingen van de man én van ons ter discussie. Zij doorbreekt de voorgeschreven codes. Dit werkt bevrijdend. Waarom zou je, ook al lig je met een man in bed, het vrijproces niet stopzetten? En waarom zou Anna haar handelen tegenover de man moeten motiveren, iets waartoe wij zelf toch nog wel geneigd zouden zijn.

Ook het rendez-vous met de vriend in Parijs, Daniël, verloopt niet volgens het geijkte patroon.

Daniël ziet eruit als een hard werkende, succesvolle zakenman. Hij haalt Anna van de trein af. Ze kennen elkaar blijkbaar al lang. Ze

hebben geen zin om naar het huis van één van hen te gaan. Ze gaan naar een hotel. Daniël begint te vrijen. Anna wil eerst een bad nemen. Daniël zit op het bed en spreekt zijn desillusies uit. Hij klaagt over Anna's lange afwezigheid. Hij vraagt Anna op hem te komen liggen. Dan wordt hij ziek. Anna gaat met een taxi medicijnen halen. Als ze terug is, streelt ze Daniël. Op het moment dat dit sensueel wordt, zegt hij: laat dat. Anna gaat weg. In de taxi naar huis zien we tranen in haar ogen.

Ook nu proberen we ons in eerste instantie met Anna te identificeren. We beschouwen om verschillende redenen het contact met Daniël als mislukt.

Riet: Geen wonder, dat contact met Daniël niet mogelijk is. Ik kan me überhaupt niet voorstellen, dat ik met een dergelijk sophisticated zakentype zou kunnen omgaan.

Debora: Daniël klaagt over Anna's zelfstandigheid. Als Anna op hem ligt, breekt zijn weerstand. Ik zag Daniël's afwijzing van Anna's strelen als verzet tegen haar actieve rol. Ik weet niet hoe ik de tranen van Anna moet interpreteren. Is ze teleurgesteld, omdat Daniël het af laat weten of omdat hij haar niet aksepteert zoals ze is? Maakt ze zich bezorgd om Daniël? Maar waarom gaat ze dan weg? Of is ze gewoon moe?

Annechien: Waarom zou je niet met zo iemand als Daniël om kunnen gaan? De eerste keer dat ik de film zag, was ik teleurgesteld, omdat ik hoopte, dat het met Daniël wel leuk zou gaan. Ik zag het huilen van Anna als een uiting van dezelfde teleurstelling. Maar de tweede keer dacht ik: waarom kan Daniël niet gewoon ziek worden? Het is juist het clichébeeld van een romantiese liefdesscène, dat dat niet zou mogen gebeuren. Dat Anna huilt, misschien wel uit teleurstelling, hoeft nog niet tot de konklusie te leiden, dat verder contact met Daniël onmogelijk is.

Anna heeft haar moeder al lange tijd niet meer gezien. Op weg naar Parijs heeft ze een afspraak met haar in Brussel. Haar moeder haalt haar van de trein af. Ze gaan in een hotel overnachten. Terwijl ze naast elkaar in bed liggen, vertelt Anna iets over haar manier van leven waar haar moeder weinig van begrijpt. Ze vertelt over haar vluchtige, onbevredigende relaties met mannen en haar ontmoeting met een italiaanse vrouw die wel iets voor haar betekent. Anna's moeder vertelt, dat het slecht gaat met de zaak van de familie en tussen haar en Anna's vader. De volgende morgen reist Anna verder. Haar moeder wil, dat ze meegaat naar het ouderlijk huis. Anna weigert. Als de trein vertrekt, zegt Anna tegen haar moeder: ik houd van je.

Volgens het klassieke freudiaanse model moet een meisje afstand doen van de moeder als liefdesobject. De moeder wordt rivaal in de strijd om de liefde van de vader. In 'vrouwen'-kunst is het thema van het ontwarren van deze haat-liefdeverhouding veelvuldig terug te vinden. Het feit dat de moeder een belangrijke rol heeft gespeeld in de onderdrukking van de dochter, wordt vaak verdoezeld ten gunste van gevoelens van solidariteit: moeders en dochters zijn immers zusters in de onderdrukking. De ambivalentie van deze verhouding, waarin ook wij tegenover onze moeders staan, laat de film zien.

Riet: Ik vind, dat Anna haar moeder in de kou laat staan. Je kunt niet tegen iemand zeggen: ik houd van je en dan weer opstappen. Anna had op zijn minst moeten uitleggen, waarom ze niet met haar moeder meeging.

Debora: Ik vind het juist heel bevrijdend om een dergelijke afstand tot je moeder te hebben. Je kunt wel aan het uitleggen blijven.

Afstand nemen hoeft niet in te houden, dat je niet solidair bent.

Annechien: Anna beantwoordt niet aan de verwachtingen die haar moeder van haar heeft. Haar moeder is niet geïnteresseerd in Anna zoals ze is, maar ze heeft een idee hoe de verhouding moeder-dochter moet zijn. Dat doorbreekt Anna. Had ze met haar moeder mee moeten gaan, terwijl de moeder zelf haar eigen situatie moet veranderen? Het contact dat tussen Anna en haar moeder plaatsvindt, is volgens mij het uiterst haalbare op dit moment, zonder dat je iets van jezelf verliest.

Wij zien ons alle drie genoodzaakt tot de 'keuze' geen kinderen te maken. Aan de ene kant ervaren we dit als een verworven vrijheid, waaraan vrouwen nog enkele decennia geleden nauwelijks konden denken, aan de andere kant maken we ons kwaad over een maatschappij die niet de voorwaarden kreëert waaronder het wel mogelijk is om werk, kinderen en persoonlijke ontplooiing met elkaar te combineren. Het konflikt dat deze opgedrongen keuze met zich meebrengt en dat voorlopig niet oplosbaar lijkt, wordt in de film zonder pathos gedemonstreerd.

Wanneer de onderwijzer Anna vertelt over zijn dochttertje, zegt zij: Als ik een kind gehad zou hebben, zou het ook zo oud geweest zijn. Ze lijkt de afspraak met de man te maken om zijn kind te zien. Op de vraag van de moeder van haar vroegere vriend of ze kinderen wil, antwoordt Anna: ja.

Daniël zegt tegen Anna: Als ik een vrouw was, zou ik zwanger willen worden en alles vergeten.

Met name de opmerking van Daniël weerspiegelt de heersende opvatting over het moederschap, die van een vrouw verwacht, dat zij

haar werk en aspiraties opgeeft. Tegelijkertijd zouden we de door Daniël geuite frustraties kunnen zien als een (onbewuste) kritiek op de prestatie-maatschappij, in die zin dat daarin de huishoudelijke arbeid van de vrouw voorzover deze niet volgens de kapitalistische maatstaven georganiseerd is als een potentiële kritiese instantie ten opzichte van deze maatstaven beschouwd kan worden. Een gevaar van een dergelijke opvatting is dat ze verdacht veel lijkt op de mythe van de schoonheid van het moederschap.

Anna vertelt aan haar moeder over haar contact met de Italiaanse vrouw. Voor het eerst voelde ze de nabijheid van een ander zonder dat ze zichzelf hoeft te verliezen. Het was bijna teveel, zegt ze.

Aan het einde van de film hoort Anna het telefoontje van de Italiaanse die vraagt: waar ben je, Anna?

Zoals Anna door haar zwijgen de verwachtingen van anderen als het negatief van een foto laat zien, zo fungeert het niet-aanwezige beeld van een mogelijke relatie met de Italiaanse vrouw als contrast ten opzichte van de rendez-vous die Anna met mannen heeft. Juist omdat het beeld leeg blijft, staat de film de konklusie, dat contact met een vrouw wel mogelijk is en met mannen niet meer (of nog niet) naar onze mening niet toe. In kringen van lesbië-feministen waar deze opvatting gehuldigd wordt, lijken de romantiese verwachtingen over liefde, nu tussen vrouwen, vaak zonder kritiek overgeplant. Anna verliest zich in geen enkele relatie. Ze houdt afstand, blijft in beweging, misschien juist wel, omdat ze de verwachtingen van anderen nog herkent. Ze weigert echter zich ermee te identificeren. Wij herkennen deze afwijzing: we weten wat we *niet* willen, maar nog niet wat we *wel* willen. Meer dan ons lief is zitten we nog vast aan oude vormen. De leefwijze van Anna in de film, reizend en nergens wortel schietend, is in zekere zin een ideaalbeeld. Wonen en werken op één plaats brengen onvermijdelijk bindingen en relaties met zich mee. Voor je het weet, kun je geen kant meer op. Het ontbreken van dergelijke bindingen kan echter ook als een gemis ervaren worden. In het 'verwijt' aan Anna aan het begin van ons gesprek, dat zij dan wel niet vlucht *in* relaties, maar ze wel *ont*-vlucht, klinkt onze wens door om ons te bevrijden van verstarde relaties en in nieuwe relaties de juiste afstand in te bouwen. Daarvoor is het nodig oude idealen los te laten en de eenzaamheid die zelfstandigheid met zich meebrengt, te aksepteren.

FEMINISME EN KUNST

We kunnen ons als wetenschappers beperken tot het beschrijven van stilistische en thematische kenmerken van wat als vrouwenkunst op de markt verschijnt, ofwel als kritika's tot het 'voorschrijven' van ons oordeel aan een anoniem lezerspubliek. Feministische kunst zou zo geneutraliseerd worden tot de zoveelste stroming in de kunst, de bestaande kunstpraktijken zouden onaangetast blijven. We willen juist inzicht krijgen in de wijze waarop kunst geproduceerd en gereproduceerd wordt onder kapitalistische patriarchale verhoudingen en welke rol dit speelt bij het in stand houden van de onderdrukking van de vrouw. Ook willen we nagaan hoe kunst en het omgaan met kunst een bijdrage kan leveren aan de bevrijding van de vrouw. We menen, dat een integratie van marxistische en psychoanalytische benaderingen, waaraan in de vrouwenbeweging gewerkt wordt, perspectieven biedt om inzicht te krijgen in deze vragen. Dat de traditionele kunstideologie die aan de universiteiten overheerst en waarin wij jaren lang zijn opgeleid, losgelaten moet worden, staat voor ons vast. Onze kritiek bestaat vooralsnog uit een aantal losstaande concepten. Net als uit afhankelijkheidsrelaties blijkt het losbreken uit een ideologie die je zo vertrouwd is gemaakt, in de praktijk heel wat moeizamer te verlopen.

Naar aanleiding van ons gesprek hebben we geprobeerd te achterhalen vanuit welke theoretische inzichten we de film hebben bekeken en in hoeverre deze als een aanzet kunnen dienen voor verdere theorievorming. Dat kunst iets met onderdrukking uitstaande kan hebben, is moeilijk in te zien voor diegenen die in kunst de belichaming bij uitstek zien van individuele vrijheid; die in de grote kunstwerken algemeen-menselijke waarden uitgedrukt zien, door een begenadigd individu voor ons vertolkt en herkenbaar voor iedereen die van kunst weet te genieten. Ontkend wordt, dat maatschappelijke tegenstellingen ook op het terrein van de kunst doorwerken. Door het kunstwerk te isoleren van de maatschappelijke kontekst waarin het geproduceerd en gereproduceerd wordt, en door het vooral op thematische aspecten te analyseren, worden maatschappelijke conflicten gereduceerd tot psychologische conflicten tussen individuen, die oplosbaar zijn of als het eeuwige menselijke tekort worden voorgesteld. Door inleving in de karakters kan elk individu zijn eigen individualiteit bevestigd zien, zijn 'menselijkheid' verdiepen. Het feit dat een kleine groep kunstenaars zijn subjectiviteit mag uitleven binnen vastgelegde esthetische kodes, verhult de sprakeloosheid van de grote massa.

Aan deze kunstbenadering ligt een begrip van subjektiviteit ten grondslag dat gemodeleerd is naar de burger, de 'honnête homme', de man. De burgerlijke openbaarheid waarin iedere burger aan het woord zou kunnen komen, sluit in feite talloze maatschappelijke terreinen buiten, de leefwereld van allen die zich de burgerlijke Bildungs-idealen niet eigen kunnen of willen maken.

Met de scheiding tussen privé en openbaar in de burgerlijke maatschappij is kunst gaan functioneren als vrijhaven van het burgerlijk (mannelijk) subjekt. Er is dan ook een duidelijke parallel tussen de maatschappelijke positie van het gezin en die van kunst. Werd in de Middeleeuwen nog gedisputeerd over de vraag of een vrouw wel een mens was, sinds de toekenning van de burgerrechten heeft de vrouw nog altijd niet de vrijheid om zich als individu te ontplooien. Teruggedrongen in de privésfeer wordt haar leven bepaald door afhankelijkheid van een man. Is de burgerlijke kunstpraktijk al manifestatie van het terugdringen van emoties en fantasieën in vaste kodes – kunst in het museum en niet op straat – daarbinnen is de vrouw alleen aanwezig als leeg symbool dat als projektiescherm van mannelijke fantasieën funktioneert. De hoeveelheid mythen door mannen over vrouwen is overweldigend en vormt een last waarvan we ons moeten bevrijden. Onder deze mythen ligt onze eigen geschiedenis verborgen. Niet alleen vormt de leefwereld van vrouwen in het verleden een witte plek in onze kennis, we moeten uit de mythen breken om op basis van een niet-ideologies vrouwbeeld de juiste vragen aan het verleden te kunnen stellen.

In de kunst is gezocht naar 'vergeten' kunstenaressen die wellicht een beeld geven van de wijze waarop vrouwen zelf haar leven hebben ervaren. Hoewel een aantal kunstenaressen onder het stof vandaan is gehaald en ook andere uitingsvormen dan de binnen de traditionele kunstnorm geaksepteerde aandacht hebben gekregen, moeten we ons afvragen of we daarmee de 'eigen' ervaring van vrouwen op het spoor zijn. Niet alleen is het nog altijd een zeer kleine groep van ontwikkelde vrouwen die toegang heeft tot de (artistieke) openbaarheid, ook mogen we niet abstraheren van de voorwaarden waaronder deze uitingsvormen tot stand zijn gekomen en nog altijd komen. Zij dragen de sporen van onderdrukking in zich.

Het zoeken naar herkenbare vrouwfiguren en de behoefte aan identifikatie daarmee is begrijpelijk. Omdat we nog met huid en haar in het ideologiese vrouwbeeld vastzitten, is het gevaar groot, dat wat we menen te herkennen niet die aspecten zijn, die deze ideologie juist doorbreken. Veel belangrijker dan het zoeken naar vrouwen in het verleden is daarom het ontmythologiseren van het heersende

vrouwbeeld door het ontwikkelen van een andere manier van leven. Vrouwen hebben nu zelf het woord genomen. Zij hebben het zwijgen doorbroken over alles waarover niet gesproken mocht worden, omdat het tot de privésfeer behoorde: seksualiteit, opvoeding, huishoudelijke arbeid. Door met elkaar te praten ontdekten zij het gemeenschappelijke in hun ervaringen, hun eigen geaardheid. Zij uiten hun woede, verwachtingen, teleurstellingen niet meer fluisterend in het donker of heimelijk in een dagboek, maar hardop: wij vrouwen eisen.

De eerste stap op weg naar zelfbewustzijn, het ongeremd leren uiten van gevoelens, betekent nog niet, dat je met deze gevoelens ook werkelijk om kunt gaan, er vorm aan kunt geven. Virginia Woolf schrijft², dat zelfhaat en (terechte) woede de kunst van vrouwen vaak vertroebelt, de vorm overwoekert. Bovendien is die vorm veelal een min of meer geslaagde nabootsing van traditionele vormen.

Virginia Woolf noemt behalve de voorwaarden van tijd, geld en 'a room of one's own' twee voorwaarden voor een vrouw om te kunnen schrijven: 'The first – killing the Angel in the House – I think I solved. (...) But the second, telling the truth about my own experiences as a body, I do not think I solved.'³

De meeste tot nu toe door vrouwen geproduceerde kunst lijkt nog niet aan de laatste voorwaarde te voldoen. Zoals in praatgroepen het zich losmaken uit onderdrukkende relaties nog vaak het belangrijkste onderwerp van gesprek is, speelt in veel literatuur en films van en over vrouwen de handeling zich af rond de hoofdpersoon – een vrouw – en de ver- en ontwikkelingen in de relaties die zij heeft. Door de vorm, die vaak in de traditie staat van de psychologische roman, wordt de kijker/lezer als het ware gedwongen zich te identificeren met één van de karakters.

Bij veel feministen heerst de opvatting, dat het voldoende is om sensibel te zijn met betrekking tot de eigen rol als vrouw om kunst en het beeld van vrouwen daarin te kunnen beoordelen. Hoewel het op zich belangrijk is, dat daarmee het monopolie van de kunstkritiek doorbroken wordt en vrouwen het recht in eigen hand nemen om een oordeel te vellen vanuit haar eigen levenservaring, wordt daarmee in feite vaak alleen maar de eis van directe herkenbaarheid aan 'vrouwen'-kunst gesteld. Ze moet een identifikatiemogelijkheid

2. Virginia Woolf, 'Women and fiction', in: Virginia Woolf, *Collected Essays*. Vol. 2, Londen (Hogarth Press) 1966, pp. 141-148.

3. Virginia Woolf, 'Professions for women', in: *Collected Essays*. Vol. 2, a.w., p. 288.

bieden met positieve vrouwbeelden of binnen de vrouwenbeweging heersende opvattingen illustreren. De vraag of dit soort kunst een bijdrage kan leveren aan bevrijding, wordt niet gesteld. Dat willen wij wel doen. Voor beantwoording van deze vraag kunnen we aansluiting vinden bij de discussies die al sinds het einde van de vorige eeuw gevoerd zijn over revolutionaire kunst. Daarin staat de vraag hoe realistische – en in welke zin realistische – deze kunst zou moeten zijn, centraal. Het realisme-probleem draait om de vraag in hoeverre gesteld kan worden, dat de realistische schildering (realistische in de zin van empiries herkenbaar) met name van misstanden revolutionerend kan werken. Of, en dat is het tweede deel van de vraag, dat de grondstoffen waaruit deze schildering is opgebouwd, zodanig geïnfecteerd zijn door de orde waartegen het verzet nu juist gericht is, dat dit de revolutionerende werking diepgaand kan verhinderen.

Uiteraard zijn realistische beschrijvingen van de onderdrukking en zelfbekentenissen over eigen onderdrukking en bewustwordingsproces belangrijk, omdat ze zicht bieden op de verzwegen werkelijkheid van vrouwen. Het realistische karakter ervan en de geïmpliceerde identificerende benadering laat de lezer/kijker echter te weinig ruimte om afstand te nemen en inzicht te krijgen in oorzaken en veranderingsperspektieven van vrouwenonderdrukking. Utopische vrouwbeelden die zich spiegelen aan mythen over androgynie en amazones reproduceren in feite de patriarchale ideologie. Het gekonstrueerde ‘nieuwe’ vrouwbeeld is slechts een negatief van het bestaande. Het zou naar onze mening de functie van een strijd bare feministische kunst en kunstbenadering moeten zijn om niet alleen de patriarchale vrouwbeelden te demystificeren, maar elke nieuwe mythevorming tegen te gaan.

Wij vinden *Les rendez-vous d'Anna* een feministische film. Door de zich distantiërende houding van Anna ten opzichte van relaties, door het feit, dat wij zelf een beeld van Anna moeten konstrueren in de leegten die de film laat zien, worden we teruggeworpen op onze eigen projectie. Anna bestaat niet. Wij herkennen in Anna niet *de* ‘vrije’ vrouw, maar onszelf als zich bevrijdende vrouwen. We zijn dan ook nog niet over Anna uitgepraat.

LITERATUUR

Klaus Maria Bogdal, ‘Kunst/Ideologie/Erkenntnis. Althussers Bestimmungen von Kunst und Literatur’, in: *Alternative*, 97, 17e jrg., 1974, pp. 144-151.
 Silvia Bovenschen, *Die imaginierte Weiblichkeit. Exemplarische Untersuchungen zu Kulturgeschichtlichen und literarischen Präsentationsformen des Weiblichen*.

Frankfurt am Main (Edition Suhrkamp 921) 1979.

Angela Martin (samenst.), 'Chantal Akerman's films: a dossier', in: *Feminist Review*, 1979/3, pp. 24-46.

Laura Mulvey, 'Feminism, Film and the Avant-Garde', in: Mary Jacobus (red.), *Women writing and writing about women*. New York (Harnes & Noble Books) 1979, pp. 177-195.

Marianne Schuller, 'Die Nachseite der Humanwissenschaften, einige Aspekte zum Verhältnis von Frauen und Literaturwissenschaft', in: Gabriele Dietze (red.), *Die Überwindung der Sprachlosigkeit*. Texte aus der neuen Frauenbewegung. Darmstadt und Neuwied (Sammlung Luchterhand 276) 1979, pp. 31-50.

Christien Enzing

Vrouwen in natuurwetenschappen

Een analyse van de discussie

Het is nu ongeveer vier jaar geleden dat de eerste vrouwengroepen aan de bèta-fakulteiten ontstonden en nog steeds worden er nieuwe groepen gevormd. Een analyse van de discussies over de positie van 'vrouwen in de natuurwetenschap' zoals die in de meeste groepen plaatsvinden, laat zien dat we deze discussies in een aantal fases kunnen onderscheiden.

Deze fases, die van bewustwording, die van het inhoudelijk onderzoek van de natuurwetenschap en die van de analyse van de functie van de wetenschap in de huidige industriële maatschappij, heb ik bij mezelf gekonstateerd en herken ik ook bij andere vrouwen. Mijn eigen ervaringen gelden dan ook als leidraad voor dit artikel, maar ik zal zoveel mogelijk die van andere vrouwen erbij betrekken.

BEWUSTWORDING

Voordat de eerste vrouwen in de bèta-fakulteiten als vrouwengroep bij elkaar konden komen, moesten er eerst een aantal hindernissen genomen worden. Allereerst het schuldcomplex waar ook andere, niet-exakte vakken studerende vrouwen last van hebben, namelijk dat ze eigenlijk geen reden tot klagen hebben. In tegenstelling tot andere vrouwen hebben ze het geluk een opleiding te volgen. Daarnaast vinden vrouwen die een natuurwetenschappelijk vak studeren, zichzelf al vrij geëmancipeerd: ze hebben het gemaakt in een mannenwereld. Het vooroordeel dat vrouwen geen natuurwetenschappelijke studie kunnen doen, geldt niet voor haar. Ze zijn zelf het levende bewijs van het tegendeel. In een wereld waarin de toegewijdeheid voor het vak alle aandacht eist voelen ze zich niet gehinderd door haar vrouw-zijn.

Onder invloed van de vrouwenbeweging buiten de universiteit en gestimuleerd door vrouwen in de sociale wetenschappen die al wel de

stap naar de wetenschap gemaakt hebben, gingen vrouwen in de natuurwetenschappen hun eigen positie onderzoeken. Dit bewustwordingsproces, waarbij het maatschappelijk seksisme binnen de zo on-eroties lijkende universiteit wordt gehaald, betekende het doortrekken van de bekende rolpatronen binnen de universitaire studie. Vrouwen ontdekten dat binnen de machtsrelaties die op de universiteit in het geding zijn, het vrouw-zijn een rol speelt. Enerzijds wil je er niet mee geconfronteerd worden dat je vrouw-zijn een rol speelt in de manier waarop je je werk doet en met je kollega's omgaat en anderzijds merk je dat je je bijvoorbeeld in een discussie pas zeker voelt als er niets meer op je uiterlijk is aan te merken. Deze discrepantie leidde vaak tot verzet tegen het eigen gedrag en een reactie hierop was dat vrouwen zonder mannen, hun situatie op de universiteit gingen onderzoeken.

In Groningen kwamen we, bij chemie, eind 1975 voor het eerst als vrouwengroep bij elkaar. Ook bij andere studierichtingen (voornamelijk biologie) en in andere universiteitssteden werden langzamerhand vrouwengroepen of een bèta-vrouwenoverleg gestart. De groep heeft, vooral in het begin, een praatgroepfunctie. Er wordt gepraat over hoe je je voelt als vrouw in zo'n mannenwereld en geleidelijk komt het gevoel bovendrijven dat vrouwen toch anders behandeld worden dan haar mannelijke kollega's. Ze voelen zich bekeken als seks-objekt en/of hebben het gevoel een moederfunctie opgedrongen te krijgen. Daarnaast wordt er in de groep gepraat over de sfeer op het werk, waarin geen plaats is voor emoties en over het werk dat zo geïsoleerd staat van wat er zich in de maatschappij afspeelt.

Dit bewustwordingsproces werd omgezet in een behoefte een nauwkeurige analyse te maken van de positie van vrouwen in de natuurwetenschap. Door middel van enquêtes probeerden we inzicht te krijgen in de volgende problemen: hoe een vrouw die natuurwetenschappen studeert (of gestudeerd heeft) uiteindelijk de beslissing genomen heeft deze studie te kiezen, welke factoren daarbij stimulerend of remmend hebben gewerkt, of ze gebeurtenissen in haar studie en later tijdens haar baan als diskriminerend heeft ervaren, wat haar motivering was om een bepaalde hoofd- en bijvakrichting te kiezen en de gevolgen die dat heeft gehad voor haar verdere loopbaan, welke keuzen ze heeft moeten maken wanneer ze heeft besloten kinderen te krijgen. In 1977 publiceerde de chemie-vrouwengroep in Groningen de resultaten van haar onderzoek in 'Chemienen, onderzoek onder afgestudeerde vrouwelijke chemici'.

Een konklusie uit het onderzoek was dat er voor vrouwen ook

tijdens de scheikundestudie nog drempels te overwinnen zijn. Naast de binnen onze maatschappij bestaande vooroordelen omtrent vrouwelijke chemici, zijn ook de vrouwen die de 'onvrouwelijke' stap genomen hebben scheikunde te gaan studeren, zelf nog niet helemaal vrij van vooroordelen over wat vrouwen kunnen en willen. De beperkte mogelijkheden tot identifikatie blijven een rol spelen.

Momenteel werkt de groep o.a. aan interviews onder drie generaties vrouwelijke chemici. In Utrecht heeft de vrouwengroep bij biologie een enquête gehouden onder alle afgestudeerde biologen (vanaf 1975). De mannen worden als controlegroep gebruikt. In de map die voor de landelijke dag voor bèta-vrouwen is uitgegeven doen ze verslag van haar ervaringen met dit soort onderzoek. Aan de universiteit van Amsterdam en in Nijmegen zijn ook plannen om door middel van enquêtes inzicht te krijgen in motivatie en studie-keuze.

MANNELIJKE WETENSCHAP?

De volgende stap was na te gaan in hoeverre het maatschappelijk seksisme (de dominerende mannelijke normen en waarden) in de inhoud van de wetenschap zelf was doorgedrongen. Is seksisme aan te wijzen in de keuze van het objectgebied, de vooronderstellingen die aan theorieën en methoden ten grondslag liggen en in de wijze waarop onderzoek uitgevoerd wordt?

Een methodenstrijd binnen de natuurwetenschap leek niet waarschijnlijk. De natuurwetenschappelijke theorieën en methoden zijn vrij sterk gekonsolideerd (molekulen botsen, je kunt ze moeilijk wat voorzichtiger, zachter tegen elkaar aan laten komen). Het waarnemen van verschijnselen die binnen de natuurwetenschappen bestudeerd worden, gebeurt via technische meetinstrumenten. Het maakt niet uit of degene die ze bedient een man of een vrouw is. Een uitzondering hierop is de biologie, waar aan sommige theorieën over gedrag van dieren traditionele menselijke rolpatronen ten grondslag liggen.

Wel werd gekonstateerd dat mannen over het algemeen minder moeite hadden met de door de methode en theorieën opgedrongen werkwijze. Om geaksepteerd te worden en mee te kunnen blijven doen, wordt er nogal het een en ander geëist. De concurrentiestrijd die er bijvoorbeeld heerst tussen groepen die met hetzelfde onderwerp bezig zijn en die beslist wordt door de eerste publikatie, maakt dat werkweken van 60-80 uur niet ongebruikelijk zijn. Dit heeft

konsekwenties voor de sociale relaties die je buiten je werk kunt onderhouden en het deelnemen aan het maatschappelijk gebeuren, maar ook voor de sociale kontakten binnen het werk. De natuurwetenschappelijke onderzoeker is iemand die vrij individueel zijn werk doet, volkomen op zijn vak is georiënteerd, rationeel, niet goed om kan gaan met emoties, zeker niet als die betrekking hebben op het persoonlijke gevoelsleven. Voor vrouwen met haar geslachts-specifieke socialisatie is het erg moeilijk om aan deze eisen te voldoen.

Dit betekent echter niet, dat er daarom maar geen vrouwen meer een natuurwetenschappelijke studie moeten kiezen. De vrouwen-beweging zou zich er juist op alle manieren voor in moeten zetten dat er meer vrouwen een exakt vak gaan studeren. Vrouwen kunnen een specifieke inbreng hebben, die ervoor zorgt dat de sociale relaties tussen wetenschappers gaan veranderen. Dit zou misschien betekenen dat andere (maatschappelijke) normen en waarden een rol gaan spelen in de wetenschapsbeoefening. Het blijft wat dat laatste betreft bij spekulaties en het is de vraag of er wel zo veel zal veranderen, zeker als je bedenkt dat de socialisatie tot wetenschapper ook de vrouwen treft.

WETENSCHAP IN DE INDUSTRIËLE SAMENLEVING

Wetenschap, en de natuurwetenschap bij uitstek, heeft een belangrijke functie in de bestaande industriële samenleving en je kunt dan ook niet stil blijven staan bij een feminisering van de huidige natuurwetenschap. Waarom zouden er meer vrouwen een natuurwetenschappelijke studie kiezen als we constateren op welke manier de wetenschap het huidige laat-kapitalistische systeem in stand houdt. We kunnen dan wel juichen: 'Leve het feminisme, 50% van de wetenschappers is vrouw', maar als deze vrouwen meedraaien in de wetenschap zoals die nu funktioneert, dan ben je met de werkelijke strijd nog niet eens begonnen. Hoogstens is het een betere uitgangspositie.

Na de analyse van de positie van de vrouw binnen de natuurwetenschap en het inhoudelijk onderzoek van de wetenschap vanuit seksisties oogpunt, leek de stap tot het analyseren van de functie van de wetenschap in de huidige industriële samenleving vanzelfsprekend en noodzakelijk. We wilden een antwoord krijgen op de vraag binnen welke machtsverhoudingen de objektkeuze in de natuurwetenschap wordt bepaald. Machtsposities worden ontleend aan de status die men heeft. Deze status wordt bepaald door factoren binnen de academische

wetenschap, maar ook aan de functies die de wetenschap in de huidige industriële maatschappij heeft. Een analyse van de economiese, politieke en ideologische functie van wetenschap zal ik hier niet geven, daar is het de plaats niet voor en bovendien hebben anderen het vóór mij al beter en uitvoeriger gedaan.¹

Wel wil ik op het gevaar wijzen dat deze analyses vaak de pretentie hebben alles te willen verklaren vanuit het primaat van de produktieve arbeid, terwijl ze geen greep hebben op maatschappelijke verhoudingen. Het is net zo belangrijk om zicht te krijgen op hoe samenlevingen zichzelf handhaven door middel van socialisatie-processen, man-vrouw rolpatronen, heersende normen en waarden, machtsverhoudingen, overdracht van kennis, instituties, enzovoort. Daarbij moet bijvoorbeeld ook de eigen dynamiek van het akademies wereldje en de kulturele functie die academische wetenschap heeft, gerekend worden.

WAT TE DOEN?

Ik denk dat vrouwen die vanuit haar vrouw-zijn besluiten de ontwikkeling van een wetenschapsgebied te gaan onderzoeken of die er al mee bezig zijn (bijvoorbeeld de utrechtse biologen met haar pil-onderzoek), de analyse van het functioneren van wetenschap op economies, politiek en ideologies nivo moeten combineren met een analyse van de maatschappelijke implicaties van het onderzoek. Dit betekent bijvoorbeeld voor het pil-onderzoek dat gekeken moet worden in hoeverre de pil invloed heeft gehad op de seksuele verhouding tussen man en vrouw, in hoeverre de maatschappelijke positie van de vrouw (in het arbeidsproces) is veranderd, enzovoort. Een belangrijk uitgangspunt hiervoor zullen de eigen ervaringen van de vrouwen in de groep moeten zijn.

Er is nog weinig ervaring met dit soort onderzoek; ik wil het daarom bij deze algemene opmerking laten. Wel zullen er, gezien de omvang van een dergelijk onderzoek, zeker in het kader van een drie-maands of zes-maands Wetenschap en Samenleving (W&S)²-bijvak,

1. *Van Wetenschapskritiek naar Wetenschapswinkel*. Achtergrondstudies t.b.v. een progressieve wetenschapspraktijk. Uitgegeven onder verantwoordelijkheid van het Buro Studium Generale van de Rijksuniversiteit Utrecht. In deze map staan ook twee artikelen over het thema 'vrouwen en natuurwetenschap'.
2. Onder de naam Wetenschap en Samenleving zijn de laatste 6 jaren binnen de natuurwetenschappen onderwijsprogramma's ontwikkeld waarin we wederzijdse beïnvloeding van wetenschap en samenleving en de gevolgen van de op de

keuzes gemaakt moeten worden. Welke keuze dat moet worden, zal voor iedere vrouw verschillend zijn, afhankelijk van de fase in het bewustwordingsproces waarin ze zich bevindt en in hoeverre ze, meestal in samenwerking met mannen, bijvoorbeeld in wetenschapswinkelwerk of W&S-onderzoek, bezig is met het formuleren van wetenschapskritiek.

(natuur)wetenschappen gebaseerde technologische ontwikkelingen voor de samenleving aan de orde komen.

Diskussie vrouwenstudies

Het is onze bedoeling om in elke aflevering van dit tijdschrift aandacht te besteden aan de *diskussie over vrouwenstudies*. Met onderstaande inleiding willen wij deze rubriek introduceren.

In de diskussie over inhoud en functie van vrouwenstudies keren steeds een aantal problemen terug die te maken hebben met de *kriteria* die worden gesteld aan *feministische theorievorming en onderzoek*. Zowel in Nederland als daarbuiten hebben vrouwen hierover de laatste jaren veel geschreven. In eerste instantie vooral over het probleem van de relevantie van vrouwenstudies voor de feministische beweging en het vraagstuk van de methode van onderzoek. De laatste tijd echter eisen de problematiek rond de relatie tussen theorie en praktijk en de vraag naar specifieke onderwijs- en organisatievormen een steeds grotere plaats op in het debat. Een aantal aspecten van deze problemen zullen we hieronder kort aanduiden.

Over de *relevantie van vrouwenstudies voor de feministische beweging* lopen de meningen nogal uiteen. Aan de ene kant staan vrouwen die de keuze van theorie en onderzoek bepaald willen zien door doel en strategie van de vrouwenbeweging, zodat de resultaten direct te gebruiken zijn in de praktijk. Aan de andere kant heerst de overtuiging dat het in de praktijk niet altijd haalbaar is om te eisen dat de resultaten van theorievorming en onderzoek onmiddellijk in acties kunnen worden toegepast. Het ligt in de lijn van de eerste opvatting om te stellen dat de praktijk van de vrouwenbeweging het nut van de theorie dient te bewijzen. Voor de tweede groep is de relevantie van theorievorming en onderzoek afhankelijk van hun bewustmakende functie, het inzicht dat zij geven in ontstaan en functioneren van vrouwenonderdrukking. En zomin als de verschillende delen van de vrouwenbeweging dezelfde doelen en strategieën hanteren, zullen de resultaten van feministische theorievorming en onderzoek voor alle vrouwen dezelfde functie hebben.

Ook in de discussie over de *methode van onderzoek* voor Vrouwenstudies vinden we verschillende standpunten terug. Bepaalde feministen volstaan met het maken van een onderscheid tussen harde, respektievelijk kwantitatieve, statistiese en objektieve methoden enerzijds en zachte, respektievelijk kwalitatieve, analyserende en subjektieve methoden anderzijds. De eerste groep noemen zij mannelijk, de tweede vrouwelijk en het spreekt voor zich dat vrouwenstudies samenvallen met die laatste.

Bij andere vrouwen staat de breuk met het begrip waardevrijheid centraal in hun opvattingen over methodiese uitgangspunten voor het doen van vrouwenstudies. In navolging van de marxistische wetenskapskritiek, gaan zij ervan uit dat wetenschap op impliciete wijze de bestaande maatschappelijke verhoudingen bevestigt; daarin schuilt haar verholde politieke werking. Deze maatschappelijke verhoudingen zijn evenwel niet alleen klasse-, maar ook sekse-bepaald. Niet alleen het kapitalisme, maar ook het patriarchaat staat ter discussie.

De onderkenning van vrouwenonderdrukking door een patriarchale structuur beschouwen veel feministen als het voornaamste uitgangspunt van vrouwenstudies. Daarnaast vinden de meeste vrouwen het noodzakelijk dat er binnen vrouwenstudies geen scheiding wordt gemaakt tussen objekt en subjekt van onderzoek. De logiese konsekwentie daarvan is dat mannen bij voorbaat moeten worden uitgesloten van het doen van vrouwenstudies. Een minderheid meent dat dit niet per definitie onmogelijk is.

Sinds enige tijd staat de problematiek rond *de relatie tussen theorie en praktijk* in de vrouwenbeweging sterk op de voorgrond. Een eis die vaak vanuit de praktijk wordt gesteld aan feministiese theorievorming en onderzoek is, dat de resultaten hiervan oplossingen dienen te bieden voor praktiese problemen en dat waar dit niet het geval is vrouwen die in de praktijk werken er ook niets aan hebben. In deze gedachtengang wordt theorie voornamelijk gezien als een vorm van veralgemenisering van ervaringen uit de praktijk. Daarentegen benadrukken andere groepen dat niet alle resultaten van theorievorming en onderzoek meteen praktiese konsekwenties kunnen hebben. Voor zover theorie en onderzoek inzicht geven in de maatschappelijke verhoudingen waarin vrouwen verkeren en werken, zijn zij nuttig en bruikbaar, ook al lijkt de relatie met de praktijk niet rechtstreeks aanwezig.

Het vraagstuk van de *specifieke onderwijsvormen* voor vrouwenstudies krijgt in feministiese kringen in binnen- en buitenland steeds meer aandacht. Daarbij gaat het om problemen als het leerproces,

didaktiese principes, plaats en rol van begeleiding, groepsprocessen en samenstelling van groepen. Vrijwel elke feministe geeft de voorkeur aan een onderwijsvorm die in de kennisverwerving een relatie legt met de persoonlijke levensgeschiedenis van studenten en die het onderwijsgebeuren laat verlopen in een sfeer van onderlinge samenwerking. In het algemeen lijken kleine groepen het meest geschikt om dergelijke wensen te realiseren. Wat betreft de samenstelling van groepen zijn de meeste feministen voorstandster van afzonderlijke onderwijsgroepen voor mannen en vrouwen, zij het dat sommigen dat slechts vinden gelden voor zolang als de werkvormen en probleemvelden binnen het terrein van vrouwenstudies nog onvoldoende ontwikkeld zijn om ze duidelijk te kunnen definiëren.

In de *organisatie* van vrouwenstudies komt tot uitdrukking welke voorwaarden er verbonden zijn aan de verdere ontwikkeling van vrouwenstudies. Aan de organisatorische vorm van vrouwenstudies zitten verschillende aspecten. Een van de aspecten die de laatste tijd veel stof tot discussie hebben gegeven is de verhouding van vrouwenstudies tot de bestaande wetenschappen. Aanvankelijk werd deze verhouding vooral gedacht in termen van integratie. Door het gevaar van aanpassing en opsplitsing van vrouwenstudies in afzonderlijke disciplines ontstaat er hier en daar in de feministiese beweging de tendens om in plaats van te spreken over integratie te pleiten voor een konfrontatie tussen vrouwenstudies en de bestaande wetenschappen, die dan uiteindelijk zou moeten leiden tot het verdwijnen van seksistische wetenschap.

Met het bovenstaande hebben we slechts een aantal problemen die zich bij de ontwikkeling van vrouwenstudies voordoen, kort willen aanstippen. We willen vrouwen oproepen om aan de discussie over vrouwenstudies een bijdrage te leveren vanuit haar activiteiten op dit gebied, niet alleen binnen universiteiten, hogescholen en akademies voor hoger beroepsonderwijs, maar ook in de vele verschillende werksituaties buiten het onderwijsveld. We hopen uiteenlopende reacties te krijgen, zowel van vrouwen die individueel werken als van vrouwen die in groepen werken. De eerste bijdrage aan de discussie vormt het artikel van Annemiek Hoogenboom en Lenie Janssen over de verhouding tussen academische en niet-akademische vrouwen in de vrouwenbeweging.

THEORIE ! THEORIE ? THEORIE ! THEORIE ? THEORIE ! THEORIE ? THEORIE ! THEORIE ?

The need for theoretical work arises quite simply from the very urgent and specific need for constructing an analytical and effectual understanding of women's situation. And an intervention in theory or knowledge may certainly be as itself constituting a change in the world. But none the less a distinction is to be made between theory and theoreticism.

Als derde criterium zou ik willen opperen dat in de theorie het patriarchaat wezenlijk ter discussie gesteld wordt.

Vrouwentheorie moet een duidelijke
functie binnen de beweging en de levens van
vrouwen hebben en kan daarom alleen gemaakt
worden door vrouwen die in de beweging, in de
praktijk zitten en die ook in hun eigen le-
vens dingen veranderen
Theorie zonder aureool, met een functie!!!

In arguing for the nature of which is suggested by this book: materialism.

Door mijn feminisme ben ik anders naar 'theorie' gaan kijken dan ik in de socialistische traditie geleerd had

die binnen een beweging bestaan over:
- de redenen, die strijd voor verandering
waarop men toetst, de oorzaken van het prob-
- de soort strijd die geleverd moet worden
- de vorm waarin die strijd plaats vindt.

We denken dat een theorie over en door vrouwen een hulpmiddel is om persoonlijke ervaringen in een breder kader te plaatsen en daardoor meer bespreekbaar te maken. Door op die manier meer greep op je eigen leven te krijgen kun je ook meer zicht op de veranderbaarheid van situaties krijgen. Dit staat lijnrecht tegenover het abstraherend karakter van wetenschappelijk bezig zijn.

What must follow from the demand for making sense of the everyday world through meaningful experiences is not a rejection of *all* theory *per se*.

The need
needs to be
n and for

duidelijke
evens van
gemaakt
ing, in de
eigen le-
tie!!!

Wat niet wegneemt dat er verschillende 'nivo's' van theoretisering zijn,
die niet altijd naastloos op elkaar aan:
- het al doende ontwikkelen van
politieke activiteiten;
- het samenbrengen van
rk, we are
ind, the
e title

ook vrou-
jke erva-
tsen en
. Door op
leven te
verander-
t staat
d karak-

RHE !
THEORIE ? THEORIE ? THEORIE ! THEORIE ? THEORIE ? THEORIE ? THEO

met wegneemt dat er verschillende 'nivo's' van theorievorming zijn die niet altijd naadloos op elkaar aansluiten:

- het niet altijd naadloos op elkaar aansluiten;
- het al doende ontwikkelen van politieke activiteiten;
- het samenbrengen van ervaringen, bijvoorbeeld via publiciteitsma-
- praatgroepen, in vrouwenkranten,
- en boeken;
- het zoeken naar scholingsslagen, in publiek-
- praatgroepen, in publikaties van diepgaander theoretisch met
- het ontwikkelen van wetenschappelijke theorie
- kenmerken vorming, zoals bijvoorbeeld in de Teksten
- en andere publicaties.

van diepgaander theorieën met
van wetenschappelijke theorie
bijvoorbeeld in de Teksten
publikaties.

ONDERZOEK : UITGANGSPUNTEN/METHODEN - ONDERZOEK : UITGANGSPUNTEN/METHODEN

ONDERZOEK : UITGANGSPUNTEN/METHODEN - ONDERZOEK : UITGANGSPUNTEN/METHODEN

De mogelijkheden voor veranderende theorievorming liggen besloten in de relatie tussen theorie en praktijk (het *eerste criterium*). Deze relatie kan meer of minder direct zijn

Methoden die "ik" en "wij" los koppelen van de konkrete situatie en dus geen oog hebben voor de leeftijd, woon- en werksituatie van vrouwen leidt tot heilloos geopsychologiseer of tot een abstracte discussie tussen stromingen in de vrouwenbeweging.

voorwaarden

- het doel is onderdrukking signaleren en beschrijven, op haar minst om misstanden aan te tonen, het liefst gericht op bewustwording of actie tot verandering van de seksen en klasseverhoudingen.
- De onderzoeksmethoden mogen geen beheersingsinstrument worden van dominante groepen, maar moeten in handen blijven van vrouwen die met haar eigen bevrijding bezig zijn.
- De methoden moeten simpel en overdraagbaar zijn, zodat ze niet alleen door hogeschoolden maar ook door leken gebruikt kunnen worden.
- De methoden mogen niet individualiserend werken, maar moeten juist individuele ervaringen vermaatschappelijkken.

Het onderzoek dient uitgevoerd te worden vanuit de vooronderstelling dat vrouwen een onderdrukte maatschappelijke groep zijn en dat daarin verandering moet komen.

Onderzoekresultaten dienen primair beschikbaar en bruikbaar voor vrouwen zelf te zijn.

Vraagstelling en methode dienen niet bij voorbaat ondergeschikt gemaakt te worden aan grenzen van subdisciplines.

In the first place we feel that by its very nature the statement of personal experience and the glorification of sisterhood become repetitious. They are useful as starting points but after that they act as distractions from another equally essential enterprise. It is like building up a descriptive geography of a scene; at a certain point, instead of walking the tracks for an ordnance survey map, one must get out the drawing board. Although political work is always on one level about personal lives, we feel the time for the drawing-board has come.

In navolging van kritiese scholen in wetenschap wijzen feministen het *waardvrijheidsbegrip* af.

bewuste partijdigheid,

vrouwenstudies zijn niet objectief, niet waardevrij

PUNTEN/METHODEN - ONDERZOEK : UITGANGSPUNTEN/METHODEN - ONDERZOEK : UITGANGSPUNTEN/METHODEN

VROUWEN - MANNEN - VROUWEN - MANNEN - VROUWEN - MANNEN -

Het is een illusie te denken dat we allemaal verstandige mensen zijn die over de positie van vrouwen praten, zonder dat kenmerkende relatiepatronen tussen vrouwen en mannen daarbij een rol spelen.

Kortom, een van de twee partijen komt tekort en meestal zijn dat de vrouwen en mannen

oo
++

Een situatie waarin de grens voor ons duidelijk vaststaat, betreft vrouwenstudies door mannen. Mannen zijn geen feministes, kunnen per definitie geen feministisch onderzoek doen; vrouwvriendelijk onderzoek kunnen ze wel doen

- VROUWEN - MANNEN - VROUWEN - MANNEN - VROUWEN - MANNEN -

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

1. Annette Kuhn, AnnMarie Wolpe, 'Feminism and Materialism', in: A. Kuhn, A. Wolpe (red.), *Feminism and Materialism. Women and Modes of Production*. Londen (Routledge and Kegan Paul) 1979 (1978¹), pp. 1-10.
2. Annette Pet e.a., *Feministies onderzoek*. Psychologische fakulteit RU Utrecht, juni 1979 (deel I), pp. 4-46.
- Aafke Komter, 'Feminisme en psychoanalyse of: De fallus als hinderpaal', in: *Socialisties-Feministische Teksten* nr. 3, Amsterdam (SARA) 1979, pp. 100-127.
4. Juliet Mitchell, Ann Oakley (red.), *The rights and wrongs of women*. Harmondsworth (Penguin) 1976, Introduction, pp. 7-15.
5. 'Onervaren wetenschap bedrijven', in: *Vrouwenkrant* Amsterdam, nr. 54/55, zomer 1979, pp. 15-16.
6. *Seksistische Wetenschap verandert niet zomaar*. Een beleidsnota over integratie van vrouwenstudies aan de Fakulteit der Sociale Wetenschappen (de zgn. 'Rode Nota') samengesteld door Mieke Aerts e.a., afdeling Vrouwenstudies FSW van de UvA, Amsterdam, april 1979.
7. Selma Sevenhuijsen, 'De praktijk van de theorie', in: *Socialisties-Feministische Teksten* nr. 3, Amsterdam (SARA) 1979, pp. 18-35.
8. Petra de Vries, 'Vrouwenlogika tegen mannelijk vooroordeel: over feministiese fronten aan de universiteit', in: *Socialisties Feministische Teksten* nr. 3, Amsterdam (SARA) 1979, pp. 215-247.
9. *Vrouwenstudies aan de Fakulteit der Sociale Wetenschappen. Uitgangspunten – ontwikkeling – aanbevelingen*. (De zgn. 'Paarse Nota'.) Samengesteld door Anet Bleich en Petra de Vries. Universiteit van Amsterdam, 1 oktober 1977.
10. 'Vrouwenwetenschap aan de universiteit', in: *Nieuwsbrief van het Feministies Socialisties Platform*, 3e jrg., nr. 4, april/mei 1978, pp. 15-17, nr. 5, juni/juli 1978, pp. 14, 15. (Eerder verschenen in *Nijmeegs Universiteitsblad* nr. 9, 18 januari 1978.)

Akademiese en niet-akademiese vrouwen

Over theorievorming voor wie

Een avondlijke discussie in de Vrouwen-zomerschool in Bradford (voor meer informatie over deze zomerschool, zie de *Kroniek*) ging over de verhouding tussen akademiese en niet-akademiese vrouwen en haar rol in feministiese theorievorming en de feministiese pers. Een discussie die ook in Duitsland de gemoederen hevig beroerde, toen het ging om de vraag of ook niet-akademiese vrouwen zich konden aansluiten bij de 'Verein Sozialwissenschaftliche Forschung und Praxis für Frauen'. Deze werd opgericht op het keulse kongres over vrouwen-onderzoek in november 1978 met als doel vanuit feministiese kritiek op gangbare wetenschapsbeoefening te komen tot nieuwe inzichten en een nieuwe wetenschappelijke praktijk. Opvallend genoeg kennen we in Nederland tot nu toe geen vereniging of lidmaatschapsvorm voor allen 'die zich bij vrouwen-studies betrokken voelen', terwijl dat in de meeste west-europese landen wel het geval is. Hier willen we aan de hand van de stellingnamen in Bradford gaan kijken naar de verhouding tussen universitaire en niet-universitaire feministes in Nederland en daarover vooral een aantal vragen opwerpen.

Het waren akademiese vrouwen die de zomerschool georganiseerd hadden. Ze werden fel gehegeld door niet-akademiese vrouwen die niet uitdrukkelijk waren uitgenodigd. Deze verzetten zich ertegen dat akademiese vrouwen door systematisering en klassificering van andervrouws ervaringen en ideeën, en door observatie en beschrijving van háár werk, andere vrouwen gebruikten om zelf meer bekendheid en dus macht te verwerven, om geld te verdienen en om akademiese status te krijgen. Ze bekritiseerden de universiteit als mannenbolwerk, vonden dat vrouwen die daarin meewerken zich korrumperen. Nog erger wordt het als ze dan ook nog de resultaten van haar werk in

besloten kring, in dit geval de zomerschool, aan elkaar doorgeven.

Universitaire vrouwen verweerden zich met een wat schuldig gevoel over haar riante positie, beargumenteerden dat zij ook vaak slechts in de marge van dat mannenbolwerk zitten. Dat ze als feministes eindeloos – vaak onzichtbaar – vrije tijd opofferen en dat ze proberen de academische macht zoveel mogelijk vóór vrouwen in te zetten.

In Nederland is deze geëmotioneerde discussie niet nieuw, denk aan de ‘Feminist’-diskussie van enkele jaren geleden en aan de konfrontatie van pro’s en kontra’s voor een vrouwenwetenschap aan de universiteit in het blad *Vrouwen en Universiteit* (inmiddels *Uva Eva* genaamd) van de Universiteit van Amsterdam en in het *Nijmeegs Universiteits Blad*. Wat hierin meespeelt is het gevaar dat niet-akademische vrouwen terecht signaleerden in Bradford, namelijk dat ze tot object van onderzoek gemaakt worden. Of althans, dat met de beste bedoelingen verzameld materiaal in de praktijk vaak funktioneert als beheersinstrument: onderzoek maakt het niet alleen mogelijk individuen te meten, te dokumenteren en te vergelijken, maar ook ze te corrigeren, dresser en te normaliseren. Het hoeft op zich niet progressief te zijn nooit beschreven vrouwenlevens en nooit vastgelegde vrouwenervaringen tot onderwerp van onderzoek te maken. Verder geldt ook dat de onderzochte groep vrouwen eerder de zeggenschap over onderzoeksresultaten verliest dan de onderzoeksters.

Een tweede element in deze discussie is de illusie dat ideeën of theorievorming exclusief bezit zijn van individuen. Een illusie die zowel de academische als niet-akademische vrouwen parten speelt. Die illusie wordt door de wijze waarop we in een kapitalistische wetenschapspraktijk gedwongen worden met wetenschappelijke arbeid in ons bestaan te voorzien, telkens opnieuw bevestigd. Zo waren er op de zomerschool opvallend weinig vrouwen die haar geschreven teksten wilden uitwisselen, uit angst dat anderen haar werk zouden publiceren of gebruiken. Een nare concurrentiesfeer. Een mogelijke verklaring hiervoor zien we in het feit dat niet alle vrouwen even sterk bij de vrouwenbeweging of het feminisme betrokken waren. Een andere verklaring ligt in de slechte arbeidskondities waaronder wetenschapsters in Engeland moeten werken: vaak is er sprake van tijdelijke contracten voor een bepaalde onderzoeksopdracht. De hoge werkloosheid in Engeland, ook onder academici versterkt de angst dat anderen vruchten van haar arbeid zouden kunnen plukken. Daardoor worden vrouwen gedwongen sterk op haar individuele capaciteiten te staan, om zo

mee te kunnen dingen naar de weinige banen die er aangeboden worden. Als derde beïnvloedt een niet te ontkennen klasseverschil tussen niet-universitaire en universitaire vrouwen deze discussie.

De feministische wetenschapsbeoefening is voorzover ze bestaat grotendeels buiten de universiteit tot stand gekomen. Veel artikelen zijn vrije-tijds produkten van wetenschapsters en studentes, die náást haar eigenlijke opdracht of studie aan vrouwenstudies gewerkt hebben. De initiatieven die in Nederland buiten de universiteit genomen zijn om grotere bekendheid te geven aan feministisch onderzoek, zoals het feminisme-nummer van *Te Elfder Ure, Lover* en de *Socialisties-Feministische Teksten* hebben op hun beurt vrouwenstudies weer sterk beïnvloed.

Vrouwenstudies danken hun bestaan aan de vrouwenbeweging. Die geeft academische feministen inspiratie en steun om binnen hun (sub)fakulteiten het recht op vrouwenstudies te bevechten. Een van de doeleinden van vrouwenstudies is — naast bewustwording en invulling van onze afwezigheid in een seksistische wetenschap — verdere ontwikkeling en uitbreiding van de kennis en theorie van de vrouwenbeweging. De vrouwenbeweging heeft behoefte aan theorievorming; als dat binnen de universiteit kan, moeten we dat doen is een veel gehoord argument.

Vrouwen kunnen laten zien dat vrouwenstudies een reële bedreiging vormen voor de huidige organisatie van het wetenschapsbedrijf. Vrouwenstudies kunnen een plek zijn voor assertief studeren, kunnen mannen schrik aanjagen. Maar het blijft de vraag of in de boezem van de huidige wetenschapspraktijk een theorie van en voor de vrouwenbeweging kan ontstaan. Feminiseren van de universiteit en van onderwijsvormen en onderzoeksvragen is één ding. Het ontwikkelen van een theorie van de beweging met een politiek perspectief op veranderingen dat gedragen wordt door veel meer vrouwen is iets heel anders. Waar het ons hier om gaat is de vraag in hoeverre vrouwenstudies, haars ondanks, opnieuw de hiërarchische scheiding tussen akademies geschoolde en ongeschoolde vrouwen helpen reproduceren. Het is vaker beweerd dat stimulering vanuit vrouwenstudies ervoor kan zorgen dat steeds meer vrouwen zich het domein van analyse en theorie toeëigenen. Maar wat doen vrouwenstudies om niet-studerende vrouwen over hun angst voor de Alma Mater heen te helpen? Is er wel ruimte voor niet-universitaire vrouwen in de discussie over de ontwikkeling van vrouwenstudies? Kunnen zij haar ideeën bijvoorbeeld kwijt in dit tijdschrift? En hoe zien de contacten eruit tussen schrijfsters, kunstenaressen, vrouwelijke filmers en vrouwen die op de universiteit werken?

Tot nu toe gaan discussies over vrouwenstudies primair over verandering van wetenschap, feministiese wetenschapskritiek, doorbreking van het mannen-monopolie in de wetenschap en de plaats van vrouwenstudies in de programma's. Ze gaan over doordringing van onze ideeën in de bestaande wetenschappelijke circuits en over het afbreken van wetenschap als beheersings-instrument.

En dat is maar één kant van de medaille. De vraag wat wetenschap voor vrouwen kan betekenen heeft niet alleen te maken met het binnenste buiten keren van een wetenschap die vrouwen vijandig gezind is, maar ook met het functioneren van wetenschap in de vrouwenbeweging. De theorie-praktijk vraag. Naar aanleiding van vragen als voor wie zijn vrouwenstudies eigenlijk, zijn vrouwenstudies alleen op de universiteit mogelijk en hoe kan een feministiese wetenschap een bijdrage leveren aan het opheffen van onderdrukking begint zich een pril debat hierover in Nederland te ontwikkelen. Tot nu toe richt dit debat zich vooral op de keuze van onderzoeks-onderwerpen en doelgroep en op de wijze waarop onderzoeks-resultaten verkregen worden; dus wat zijn brandende vragen en hoe kunnen we onderzoeksresultaten zo goed mogelijk ten dienste stellen van de vrouwenbeweging. Maria Mies wijst in dit verband op het belang van politiek betrokken aktie-onderzoek, gericht op konkrete problemen.¹ Petra de Vries meent in antwoord op de eisen die Maria Mies stelt aan feministies onderzoek, dat niet alle onderzoek aktie-onderzoek kan zijn en dat ook niet alle aktie-onderzoek leidt tot verdere theorievorming. Petra's eisen van inzichtelijkheid, hanteerbaarheid en overdraagbaarheid van resultaten – die moeten leiden tot meer zeggenschap van alle betrokkenen – geven echter nauwelijks een vingerwijzing hoe niet-wetenschappelijk aktieve vrouwen bij vrouwenstudies betrokken kunnen worden.²

Selma Sevenhuijsen spreekt in haar artikel 'De praktijk van de theorie' over wij die theoreties bezig zijn, op de universiteit, in politieke activiteiten, praatgroepen en in publikaties als in de *Socialisties-Feministiese Teksten*. Het verschil tussen vrouwen die met theorievorming bezig zijn en vrouwen die daarmee bezig zijn vanuit feministiese activiteiten buiten de universiteit, in vrijwilligers-werk of in bijvoorbeeld 'Blijf van mijn Lijf', of vanuit vakbonds-

1. Maria Mies, 'Methodische Postulate zur Frauenforschung dargestellt am Beispiel der Gewalt gegen Frauen' in: *Beiträgen zur Feministischen Theorie und Praxis I*. München (Verlag Frauenoffensive) 1979.

2. Petra de Vries, 'Vrouwenlogika tegen mannelijk vooroordeel, over feministiese fronten op de universiteit', in: *Soc-Fem Teksten* nr. 3, Amsterdam (SARA) 1979.

aktiviteiten maakt ze echter niet tot probleem.³

Er is een groot verschil tussen vrouwen die met theorievorming bezig zijn en vrouwen die vanuit verschillende praktijksituaties inzichten ontwikkelen, waar vrouwen in gelijksoortige praktijk-situaties iets aan hebben. Een theorie is niet hetzelfde als de ontwikkeling van een manier van kijken naar de eigen situatie, de eigen veranderingsprocessen en politieke strijd. Kennis en theorie, waarin we historische en maatschappelijke samenhangen in ervaringen organiseren wordt op een gespecialiseerde wijze geproduceerd. De steeds verdergaande specialisering binnen de arbeidsdeling geeft aan hoofdarbeidsters een skala van instrumenten daarvoor die niet allemaal even natuurlijk zijn, en soms extreme inspanning eisen, terwijl andere capaciteiten en menselijke eigenschappen blijven stilstaan. Vrouwelijke wetenschappers zijn in hun hele socialisatie-proces erin getraind af te zien van ontwikkeling van bepaalde interesses en kwaliteiten. Dit is één verschil.

Dat feministiese wetenschappers in andere cirkuits werken en met andere onderdrukkingvormen te maken hebben zorgt voor meer verschillen: waarnemingen van vrouwen van haar eigen ervaringen en de ervaringen van andere vrouwen, van haar lijf, hersens en sekse variëren naar de klasse waar ze uit komen, maar ook naar de perspectieven die ze hebben. Sommigen zullen academische vrouwen zien als deel van de bevoorrechte elite op een arbeidsmarkt waarop de meeste vrouwen fysiek harder werken en meer gecontroleerd worden voor minder geld. In vergelijking met mannelijke collega's is een akademika echter onzichtbaarder, machtelozer en kan alleen beantwoorden aan de eisen van haar baan als er geen concurrerende eisen zijn van een gezin. Sandra Acker stelt dat het universitair systeem, dat een voortdurende loyaliteit en beschikbaarheid eist, iedereen straft die de traditionele zorg van een huisvrouw moet ontberen.⁴

De macht van de wetenschap is nauw verbonden met degenen die er toegang toe hebben en vrouwen hadden die lange tijd niet. Wetenschap is voor de meeste vrouwen vaak informatie die ontoegankelijk voor hen is. Mystifikatie en jargon zijn effectief genoeg om mensen zonder macht buiten te sluiten en te ontmoedigen

3. Selma Sevenhuijsen, 'De praktijk van de theorie', in: *Soc-Fem Teksten* nr. 3, Amsterdam (SARA) 1979; evenmin is vrouwenwetenschap het theoretische toeleveringsbedrijf voor de vrouwenbeweging, een pretentie waarvoor Selma Sevenhuijsen terecht waarschuwt.

4. Sandra Acker, 'Women, the other academics', ongepubliceerd paper, Bristol 12-2-1979.

in het vertrouwen in hun eigen capaciteiten tegenover een geprivilegieerde elite. Waar wetenschap wordt ingezet om een beeld te verstevigen van vrouwen als hulpeloze passieve wezens, voorbestemd om te trouwen, om nageslacht te baren en te koesteren, om te begrijpen en op te vangen, ligt het voor de hand dat juist vrouwen theoretische discussies ontoegankelijk en bedreigend vinden en dat ze daarom een soms terechte afkeer en angst voor de universitaire wereld hebben. De vraag is dan wat vrouwen op de universiteit gedaan hebben om stereotypen ten aanzien van wetenschap, theorie en wetenschappers af te breken. In hoeverre is de kritiek terecht dat ze praten en schrijven voor elkaar in plaats van haar inzichten toegankelijk te maken voor vrouwen buiten de universiteit? Wat is er gedaan om aan de ene kant hooggespannen verwachtingen van theorie te temperen en aan de andere kant theorie-vijandigheid te doorbreken?

In Nederland tekenen zich binnen vrouwenstudies twee richtingen af: groepen die zich vooral richten op feminisering van de universiteit, op de organisatie van discussiedagen over vrouwenstudies, op dit tijdschrift en groepen die vooral energie steken in actie-onderzoek (deze groepen zien we ook veel minder op de discussiedagen).

Als vrouwenstudies-vrouwen worden we voortdurend geconfronteerd met een instituut dat grenzen stelt aan onze activiteiten en dat van ons eist de academische geloofwaardigheid van onze projecten en werkgroepen te bewijzen. We hebben immers steun, onderzoeksgelden en boeken hard nodig als vrouwenstudies ooit serieus genomen willen worden als deel van de universitaire praktijk. In een bureaucratische en hiërarchische situatie moeten we onszelf voortdurend opdelen: staf versus studenten, terwijl we juist de barrières tussen studentes en docenten willen afbreken en van elkaar willen leren. Daarbij komt dat vrouwen in dezelfde vakgroep vaak geïsoleerd van elkaar werken, meestal parttime, in tijdelijke dienst zitten en dus laag in de universitaire hiërarchie. Dat maakt ze vaak extra kwetsbaar in de ogen van gevestigde collega's. Een vrouw in Bradford zei dat veel vrouwen die gevangen zijn in het dilemma tussen akademica en feministe, defensief schrijven: verontschuldiging naar links en aanvallend naar rechts, juist om zich zo staande te houden.

Het terechte verlangen naar zekerheid en overleven gaat vaak ten koste van de leesbaarheid van haar wetenschappelijke producten voor vrouwen van buiten de universiteit. En hiermee zijn we weer terug bij de vraag: hoe kunnen we ons onderzoek zo inrichten en onze

diskussies zo voeren dat ze gedragen worden door de beweging zonder onze eigen deskundigheid die met energie en inzet verworven is te moeten verdonkeremanen? Hoe kunnen we steunpunten en ontmoetingspunten scheppen waar academische en niet-akademische vrouwen met elkaar praten en van elkaar kunnen leren? Een van de belangrijkste vragen voor ons op dit moment is hoe we ervoor kunnen zorgen dat we de ontwikkeling van vrouwenstudies in eigen hand kunnen houden en toegankelijk kunnen maken voor vrouwen buiten de universiteit. Bijvoorbeeld door te leren schrijven in een meer toegankelijke en misschien meer poëtische taal, of door het vinden van nieuwe vormen, bijvoorbeeld het maken van een video-productie over vrouwen in buurten waaraan opbouwwerksters en vrouwen die aktie voeren iets kunnen hebben.⁵

5. Videoband 'Al woon je hier twintig jaar, je blijft altijd Mevrouw'. November 1979. Verhuur: Coos Huysman, Palmgracht 35II, Amsterdam. Tel. (020) 22 92 85.

Gegevens over de auteurs

Mieke Aerts (geb. 1952) studeert sociologie en geschiedenis en is werkzaam bij de afdeling Vrouwenstudies van de fakulteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Thea Campagne (geb. 1945) studeert kulturele antropologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Christien Enzing (geb. 1952) studeert chemie aan de Rijksuniversiteit Groningen en werkt als student-assistente voor Wetenschap en Samenleving bij de afdeling Chemie.

Rina Van der Haegen (geb. 1954) heeft een onderzoeksopdracht Vrouwenstudies bij het Filosofisch Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Annemiek Hoogenboom (geboren 1952) is afgestudeerd politikologe en medewerkster Vrouwenstudies bij de subfakulteit Opvoedkunde van de Universiteit van Amsterdam.

Lenie Janssen (geb. 1952) studeert politikologie en is kandidaats-assistente bij de projectgroep Vrouwen en Wonen van de afdeling Samenlevingsopbouw aan het Instituut voor Wetenschap der Andragogie van de Universiteit van Amsterdam.

Debora Meyers (geb. 1948) is wetenschappelijk medewerkster bij de afdeling Kunstgeschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

Riet Paasman (geb. 1950) studeert nederlands en is kandidaats-assistente bij de vakgroep Moderne Letterkunde van de Universiteit van Amsterdam.

Annechien Vink (geb. 1952) studeert Algemene Literatuurwetenschap en is kandidaatsassistent bij de afdeling Vrouwenstudies van de fakulteit der Letteren van de Universiteit van Amsterdam.

Jette Westerbeek (geb. 1953) studeert sociologie aan de Universiteit van Amsterdam.

